

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

СИДОРОВИЧ Олександр Сергійович

УДК 658.8.036.5:321.74 (40-80р.ХХст.)

**СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ТА
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-Х – 1980-І РОКИ)**

07.00.01 – історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії та археології слов'ян факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант

доктор історичних наук, професор
Падалка Сергій Семенович,
Інститут історії України НАН України,
провідний науковий співробітник відділу
новітньої історії та політики.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Баран Володимир Кіндратович,
Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки,
завідувач кафедри нової та новітньої
історії України;

доктор історичних наук, професор
Нікілев Олександр Федорович,
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,
професор кафедри історії України;

доктор історичних наук, професор
Романюк Іван Миронович,
Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла
Коцюбинського,
професор кафедри історії та культури
України.

Захист відбудеться „4” жовтня 2019 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий „4” вересня 2019 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Т. А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Українська економіка й соціальна сфера за останні роки переживають важкий період змін і структурних трансформацій, покликаних подолати наслідки розбалансованості державної фінансово-бюджетної політики всіх попередніх років на тлі загострення зовнішньополітичного становища. На превеликий жаль, значна частина зусиль щодо подолання соціально-економічних проблем спрямована на отримання зовнішньої допомоги у вигляді чи то запозичень, чи торгових преференцій від вступу нашої країни до тієї чи іншої міжнародної організації. Тому необхідність пошуку внутрішніх резервів для подолання системних криз та вирішення актуальних проблем економічного й суспільного буття залишається багато в чому непоміченою.

Одним із таких резервів є, на нашу думку, досвід економічної самоорганізації широких верств населення у вигляді створення кооперативів. Так сталося, що досвід кооперативної самоорганізації українців другої половини ХІХ – початку ХХ ст. був перерваний десятиліттями панування командно-адміністративної системи СРСР, де ініціатива до створення самоврядних економічних організацій була спотворена, а самі вони – фактично одержавлені. Через це проблеми відродження й становлення кооперативного сектору економіки сучасної України, окрім об'єктивних труднощів організаційно-правового характеру мають і ментальне підґрунтя, базоване на неприйнятті й байдужості значної частини населення до кооперативної ідеї як такої.

Беручи до уваги вищевисловлені аргументи, вивчення досвіду діяльності споживчої кооперації УРСР другої половини 1940-х – 1980-х років як цілісного явища в умовах командно-адміністративної економіки має науково-пізнавальне й теоретичне значення, адже поодинокі праці, присвячені історії споживчої кооперації за весь період її розвитку на українських землях, не дають можливості глибоко й ретельно зануритись у згадану проблему в зазначений історичний проміжок часу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах наукового напрямку Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук», що проводиться професорсько-викладацьким складом кафедр факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова 28 березня 2019 р. (протокол № 10).

Мета роботи полягає у ґрунтовному висвітленні та аналізі процесів розвитку системи споживчої кооперації України, основних форм її діяльності та місця у народногосподарському комплексі та суспільно-політичному житті Української РСР другої половини 1940-х – 1980-х років.

У процесі роботи для досягнення окресленої мети було здійснено спробу вирішити наступні **дослідницькі завдання**:

- виявити ступінь розробленості проблеми, проаналізувати комплекс джерел, підібраних для її вивчення, розкрити їх інформаційний потенціал та обґрунтувати теоретико-методологічні засади дослідження;
- виокремити роль споживчої кооперації в здійсненні агрополітичних рішень держави;

- проаналізувати еволюцію територіально-організаційної структури Укоопспілки в контексті її ролі й місця в державно-партійній політиці щодо українського села;
- установити ступінь суб'єктності рядового пайовика та його економічне й соціально-правове становище в системі споживчої кооперації;
- визначити особливості й результати діяльності споживчої кооперації в сільській місцевості;
- дослідити характерні риси організації та діяльності установ споживчої кооперації в містах України;
- охарактеризувати значення виробничої діяльності споживчої кооперації;
- розкрити характер міжнародної діяльності споживчої кооперації УРСР за досліджуваний період;
- виробити практичні рекомендації щодо стимулювання кооперативного руху в сучасних умовах.

Об'єктом дослідження є споживча кооперація УРСР у системі командно-адміністративної економіки.

Предметом дослідження є процес розбудови, динаміка розвитку, форми діяльності, суспільно-політичне значення та соціально-економічна роль споживчої кооперації УРСР другої половини 1940-х – 1980-х років.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину 1940-х – 1980-і роки. *Нижня межа* пов'язана зі зміною політики партійно-державного керівництва щодо ролі споживчої кооперації в рамках втілення в життя постанови Ради Міністрів СРСР від 9 листопада 1946 р. «Про розгортання кооперативної торгівлі продовольчими й промисловими товарами у містах і робітничих селищах та збільшення виробництва продовольства й товарів широкого вжитку кооперативними підприємствами» та закінченням Другої Світової війни, початком відбудови зруйнованої економіки та інфраструктури в цілому. *Верхньою межею* позначений період, коли почали кардинально змінюватися умови господарювання установ споживчої кооперації в системі командно-адміністративної економіки у зв'язку із деконструкцією існуючого суспільно-політичного та соціально-економічного ладу. В той же час, враховуючи необхідність з'ясування передумов одержавлення системи споживчої кооперації та зосередження її організаційно-територіальної структури в сільській місцевості, дисертант подекуди розширює нижню межу дослідження.

Територіальні межі дисертації визначаються адміністративними кордонами Української РСР другої половини 1940-х – 1980-х років.

Методологічною основою роботи стали *принципи об'єктивності, системності та історизму*. Під час проведення дослідження використовувалися методи *синтезу й аналізу*, що сприяли розгляду складних взаємообумовлених явищ, а саме: системи споживчої кооперації тоталітарної держави загалом та її окремих підсистем. Загальнонаукові *методи індукції та дедукції* дозволили обґрунтувати системний, наперед заданий та дискримінаційний характер товарного забезпечення села в порівнянні з містами й промисловими центрами. У межах загальнонаукового *типологічного методу* за допомогою технічних засобів групування й класифікації було виокремлено засади для упорядкування масиву історичних, економічних праць

та джерел. *Критичний метод* використовували при аналізі та інтерпретації архівних неопублікованих та опублікованих джерел. *Історико-генетичний метод* як один із основних методів історичного дослідження, спрямований на вивчення генезису явища, сприяв дослідженню системи споживчої кооперації радянської України, спираючись на історію її виникнення на українських землях та аналіз причин тих змін у формах і методах діяльності кооперативної системи під впливом державно-партійної політики. Дані про кількість споживчих товариств, установ громадського харчування споживчої кооперації їх роздрібний товарообіг, число пайовиків тощо зібрані та згруповані автором у відповідні динамічні ряди, таблиці та графіки – усе це дало можливість структурувати статистичний матеріал та усвідомити тенденції розвитку споживчої кооперації УРСР із допомогою *кліометрики*. *Порівняльно-статистичний метод* дозволив порівняти особливості розвитку різних галузей кооперативної системи УРСР за різні роки. *Контент-аналіз* використано в роботі з регіональною та загальнореспубліканською періодикою для виявлення публікацій і повідомлень про діяльність споживчої кооперації, з'ясування її характеру та частоти появи. *Метод ретроспекції* дозволив з'ясувати суспільно-політичні передумови одержавлення системи споживчої кооперації та її «аграризації» (витіснення з міст і промислових центрів та зосередження на діяльності в сільській місцевості), що відбулося в 1930-х роках та набуло завершеного вигляду за досліджуваний період.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше*:

- до наукового обігу введено масив документальних джерел центральних та регіональних архівів, що багатоаспектно характеризують діяльність споживчої кооперації УРСР;
- здійснено постановку та актуалізацію комплексної історичної проблеми;
- розкрито й досліджено процеси внутрішньої трансформації в системі споживчої кооперації УРСР досліджуваного періоду;
- досліджено закономірності розвитку територіально-організаційної структури Укоопспілки;
- визначено характерні особливості торгівлі промисловими та продовольчими товарами в сільській місцевості;
- проаналізовано місце й роль системи споживчої кооперації України в реалізації агрополітичних рішень другої половини 1940-х – 1980-х років;
- комплексно охарактеризовано роль колгоспних ринків у діяльності споживчої кооперації УРСР.

Уточнено:

- сутнісні характеристики торговельної, заготівельної, виробничої діяльності Укоопспілки та громадського харчування й побутового обслуговування споживчої кооперації УРСР досліджуваного періоду;
- комплекс методів, що використовувався управлінським апаратом споживчої кооперації для залучення до її складу членів-пайовиків;
- особливості та організаційну побудову діяльності споживчої кооперації в містах і промислових центрах;
- окремі аспекти щодо планування роздрібного товарообігу державно-партійними органами влади;

- форми й методи міжнародної діяльності споживчої кооперації УРСР;
- характеристику системи споживчої кооперації як інструмента в соціально-економічній політиці державно-партійних органів влади.

Дістали подальшого розвитку:

- дослідження соціально-побутових умов життя сільського населення України другої половини ХХ ст.;
- розуміння причин і наслідків дискримінаційної за суттю системи розподілу товарних ресурсів між торговельними системами міста й села;
- практичні рекомендації щодо вдосконалення системи споживчої кооперації на сучасному етапі.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони, актуалізуючи досвід функціонування споживчої кооперації УРСР другої половини 1940-х – 1980-х років, можуть слугувати матеріалом для більш повного розуміння історичних процесів в Україні другої половини ХХ століття та використані для розробки лекційних курсів із економічної та соціальної історії України зазначеного періоду. Окремі положення дисертації введені у навчальний процес Відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України «Ніжинський агротехнічний інститут» під час викладання дисциплін «Економічна історія» та «Історія України». Водночас теоретичні висновки дослідження та практичні рекомендації, висловлені автором, можуть бути корисними для розробки перспективних стратегій розвитку як системи споживчої кооперації на сучасному етапі, так і кооперативного сектору економіки України загалом.

Апробація результатів дослідження. План дослідження та його проміжні результати обговорювались на засіданнях кафедри історії та археології слов'ян факультету історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова та кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України «Ніжинський агротехнічний інститут». Основні результати дослідження представлені доповідями на 15 всеукраїнських та міжнародних науково-практичних конференціях, а саме: «Перспективи розвитку агропромислового комплексу в Поліському регіоні України» (Ніжин, 2007); «Знаки питання в історії України: провінційний простір і час» (Ніжин, 2014); «Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні та політологічні процеси», (Херсон, 2015); «Виклики соціально-орієнтованої економіки в євроінтеграційних умовах» (Ніжин, 2015); «Актуальні питання суспільних наук», (Київ, 2015); «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 2015); «Перемога над нацизмом у Другій світовій війні: суспільна пам'ять, наукові інтерпретації, освітньо-виховні технології» (Київ, 2015); «Україна в контексті міжнародної політики: історія і сучасність» (Київ, 2015); «Стратегія економічного розвитку України: теоретичні засади та механізми реалізації» (Ніжин, 2016); «Крах Радянської імперії: анатомія катастрофи» (Ніжин, 2016); «Humanities and Social Sciences in the Era of Globalisation» (Будапешт, 2017); «Сучасна соціально-економічна система: парадигма, завдання і тенденції» (Ніжин, 2018); «Знаки питання в історії України: Чернігово-Сіверщина в східноєвропейських геополітичних конфліктах і

трансформаціях» (Ніжин, 2018); «Соціально-економічні проблеми аграрного розвитку регіонів» (Ніжин, 2018); «Економічний розвиток держави, регіонів і підприємств: проблеми та перспективи» (Ніжин, 2019).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження опубліковано у авторській монографії (28,83 ум. друк. арк.), 28 статтях у вітчизняних фахових виданнях, в тому числі внесених до міжнародних наукометричних баз та зарубіжних фахових періодичних виданнях, а також 11 – в матеріалах міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій та публікаціях, які додатково відображають результати дослідження.

Структура й обсяг дисертації зумовлені метою й завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, 5 розділів, 17 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (1033 найменування на 100 сторінках), 32 додатків. Загальний обсяг дисертації – 504 сторінки, із них основний текст – 350 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, хронологічні та територіальні межі, виокремлено наукову новизну та практичне значення дисертації, наведено апробацію одержаних результатів.

У першому розділі **«Стан наукової розробки, джерельна база та методологія дослідження»** проведено аналіз теоретичних основ роботи, встановлено стан наукової розробки та джерельну базу дослідження.

У підрозділі 1.1. *«Історіографічний аналіз проблеми»* проаналізовано літературу за темою дисертації.

Історіографія проблем розвитку й діяльності споживчої кооперації Української РСР другої половини ХХ ст. традиційно поділена на дві частини: «радянську», тобто праці написані до 1991 р., та «сучасну» – наукові розвідки виконані в період після здобуття Україною Незалежності. Праці радянського періоду мали традиційні хиби гуманітарних досліджень цього періоду, а саме: заідеологізованість, догматичність і, виходячи із цього, далеко від об'єктивності розуміння та трактування проблем села та споживчої кооперації дореволюційного та радянського періодів. Для нас цінність зазначених робіт полягає в можливості отримати додатковий фактологічний матеріал і, порівнявши його із архівними джерелами, оцінити, яку роль насправді (поза ідеологічними гаслами та деклараціями) відводила споживчій кооперації партійно-радянська номенклатура в системі планової економіки та суспільній сфері буття держави.

Насамперед, варто згадати історико-описові праці, що висвітлювали історію розвитку споживчої кооперації Радянського Союзу загалом, без акцентів на регіональній специфіці¹. До окремої групи наративів цього періоду можемо віднести

¹Климов А. П. Советская кооперативная торговля. Москва: Центросоюз, 1948. 158 с.; Потребительская кооперация в СССР. Москва: Центросоюз, 1956. 50 с.; Бланк Г. Я., Быков А. К., Гукасян В. Г. Потребительская кооперация СССР. Москва: Центросоюз, 1962. 59 с.; Потребительская кооперация СССР /авт. кол.: Г. Я. Бланк, А. К. Быков и др. Москва: Экономика,

кілька нарисів з історії споживчої кооперації вже України². Ці праці, загалом, містили інформацію про організаційну структуру системи споживчої кооперації та основні сфери її діяльності (торговельну, заготівельну, громадського харчування та виробничу). Акцент робився на висхідній динаміці показників зростання кількості торговельних закладів та установ громадського харчування на селі, масштабів роздрібного товарообігу тощо. Певну регіональну специфіку вносили роботи, присвячені історичному розвитку та стану споживчої кооперації окремих областей Української РСР³.

Велику частину радянської історіографії досліджуваної теми складають праці економічного та економіко-політичного характеру. Першочергово слід назвати збірники праць, статей та колективні монографії, де публікувались актуальні на той час розвідки та доповіді з різних галузей діяльності споживчої кооперації⁴.

До зазначеної вище групи робіт необхідно віднести кандидатські дисертації Н. Салової, Г. Мустафіна, А. Плахути, І. Борсук та інших науковців, що були присвячені економічним аспектам діяльності споживчої кооперації УРСР та СРСР⁵.

1965. 87 с.; Кистанов Я. А. Потребительская кооперация СССР: исторический очерк. Москва: Центросоюз, 1951. 418 с.

²Споживча кооперація України / авт. кол.: С. Г. Сіденко, М. Д. Лепехов та ін.; вид-во політичної літератури України. Київ: Київська книжкова фабрика, 1965. 191 с.; Споживча кооперація Української РСР / авт. кол.: С. Г. Сіденко, Ф. Д. Колесник та ін.; вид-во «Економіка». Київ: Київська книжкова фабрика, 1967. 207 с.; Колесник Ф. Д. Діла і плани кооператорів України. Москва: Экономика, 1971. 179 с.; Колесник Ф. Д. Споживча кооперація України в новій п'ятирічці (1966-1970 рр.). Київ: УкрНДІНТІ, 1967. 38 с.; Сай М. П. Споживча кооперація України в семиріччі. Київ: «Радянська Україна», 1961. 48 с.

³Споживча кооперація Закарпаття за 20 років / за ред. Панченко В. Ф. Ужгород: Карпати, 1966. 63 с.; Споживча кооперація Київщини / за ред. Дмитрієвська М. А., Вербник Г. Б. та ін. Київ: Урожай, 1967. 79 с.; Споживча кооперація Львівщини / відп. ред. Луник М. П. Львів: Каменяр, 1964. 132 с.; Сидоренко И. Тернопольские кооператоры. Львов: Каменяр, 1966. 60 с.

⁴Вопросы организации и технологи кооперативной торговли: сборник научных трудов / за ред. И. Д. Барчука. Москва: Центросоюз, 1974. 160 с.; Вопросы развития торговли потребительской кооперации: сборник научных трудов / за ред. А. Р. Бернвальд. Москва, 1974. 98 с.; Вопросы технологии кооперативной торговли: сборник научных трудов / за ред. И. Д. Барчука. Москва: Центросоюз, 1976. 130 с.; Потребительская кооперация в реализации продовольственной программы: тезы докладов научно-практической конференции. / наук. ред. Сулейманов Ш. С. Самарканд, 1984. 282 с.; Потребительская кооперация за 50 лет Советской власти: материалы научной конференции / наук. ред. Павлов Т. Г. Москва: Центросоюз, 1968. 100 с.; Совершенствование материально-технической базы кооперативной торговли: сборник науч. трудов / за ред. Лысова И. Г., Шибяева Л. И. Москва, 1973. 116 с.

⁵Салова Н. Ф. Кооперативная торговля в системе производственных отношений развитого социализма: автореф. дис. ... канд. эконом. наук: 08.00.01. Свердловск, 1973. 21 с.; Мустафин Г. Х. Общественное питание потребительской кооперации: автореф. дис. ... канд. экон. наук. Киев, 1966. 18 с.; Плахута А. И. Роль потребительской кооперации в осуществлении экономических связей между городом и деревней (на материалах Украинской ССР 1953-1957 гг.): автореф. дис. ... канд. экон. наук. Харьков, 1958. 16 с.; Жаданов Д. П. Советская кооперативная торговля в период развернутого строительства коммунизма: автореф. дис. ... канд. экон. наук. Харьков, 1965. 21 с.; Борсук И. Г. Товарные продовольственные ресурсы мелких производителей в системе потребительской кооперации: дис. ... канд. эконом. 08.00.05. Киев, 1991. 187 с.

Надзвичайно багатий фактологічний матеріал щодо діяльності споживчої кооперації чи її окремих галузей ми почерпнули із монографій радянських учених-економістів. До цієї групи праць входять як дослідження, виконані на загальносоюзному матеріалі, так і ті, що базувалися на статистико-економічних даних діяльності споживчої кооперації УРСР. До першої відносяться роботи В. Апопія, Г. Бучаєва, В. Матусевича, А. Клімова, А. Маслової та ін⁶. До другої – праці Г. Гетьмана, А. Плахути та Л. Соломахи⁷. Дослідження українських радянських економістів дозволили ретельніше простежити окремі аспекти діяльності споживчої кооперації в історичній перспективі.

Варто зауважити, що в більшості вищезгаданих праць радянського періоду провідною є проблема взаємовідносин міста й села. У даному контексті автори цих праць розглядали споживчу кооперацію як один із специфічних механізмів до подолання суттєвих відмінностей між містом і селом. Частина робіт цього періоду безпосередньо присвячувалася саме цій важливій, на думку радянських авторів, проблемі та ролі споживчої кооперації в її вирішенні⁸.

Радянські економісти: Г. Діхтяр, Т. Спіцина, М. Ліфіц та ін., розглядаючи розвиток радянської торгівлі, виділяли торгівлю споживчої кооперації як важливу складову в забезпеченні мешканців села різноманітними товарами⁹. Вони, звичайно ж, визнавали набагато менший рівень забезпечення товарами сільського населення порівняно з мешканцями міст, однак причини такого диспаритету, на їх думку, мали

⁶Апопий В. В. Экономические связи потребительской кооперации с колхозами. Москва: Экономика, 1977. 95 с.; Бучаев Г. А. Совершенствование торговли на селе. Москва: Экономика, 1978. 88 с.; Бучаев Г. А. Развитие кооперативной торговли. Москва: Экономика, 1981. 216 с.; Матусевич В. А. Потребительская кооперация в агропромышленном комплексе страны. Москва: Экономика, 1980. 176 с.; Климов А. П. Потребительская кооперация в системе развитого социализма. Москва: Экономика, 1980. 208 с.; Маслово А. Д., Дудла А. А. Роль потребительской кооперации в реализации продовольственной программы СССР. Киев: Вища школа, 1982. 40 с.

⁷Гетьман Г. А. Кооперативная торговля: развитие, проблемы, перспективы (на материалах Украинской ССР). Харьков: Вища школа, 1985. 248 с.; Плахута А. И. Роль потребительской кооперации в государственных заготовках и закупках сельскохозяйственных продуктов и сырья (на материалах Украины). Харьков: Типография Харьковского политехнического института им. В. И. Ленина, 1958. 30 с.; Соломаха Л. К. Материально-техническая база (Потребительская кооперация СССР). Москва: Экономика, 1984. 109 с.; Соломаха Л. К. Проблемы и развития и совершенствования материально-технической базы кооперативной торговли. Москва: Экономика, 1972. 134 с.

⁸Попов П. А. Потребительская кооперация и экономические связи между городом и деревней. Воронеж: изд-во Воронежского университета, 1964. 104 с.; Лехова З. Н. Потребительская кооперация и сближение уровней жизни сельского и городского населения. Москва: Экономика, 1969. 128 с.; Задорожный В. К. Роль потребительской кооперации СССР в укреплении товарных связей между городом и деревней: автореф. дис. ... канд. экон. наук. Москва, 1957. 16 с.; Калашник А. Я. О преодолении социально-экономических и культурно-бытовых различий между городом и деревней на современном этапе: Лекция прочитанная для слушателей киевской зональной комсомольской школы [Текст]. Киев: Высшая партийная школа при ЦК КП Украины, 1972. 36 с.

⁹Логвиненко В. К., Радько А. В. Роль торговли в решении задач развитого социализма. Київ: Вища школа, 1975. 32 с.; Діхтярь Г. А. Советская торговля в период социализма и развернутого строительства коммунизма. Москва: Наука, 1965. 392 с.; Экономика советской торговли / под ред. М. М. Лифица. Москва: Госторгиздат, 1950. 560 с.

об'єктивне економічне походження, а не свідому дискримінацію сільського споживача.

Певний концептуальний злам у поглядах на споживчу кооперацію намітився в роки перебудови. Зокрема, у працях економістів даного періоду стала звучати теза про шкідливість адміністративної опіки з боку радянських та партійних органів, про необхідність демократизації кооперативної системи загалом та використання нових економічних важелів у роботі для збільшення продуктивності праці¹⁰.

Окремі аспекти діяльності споживчої кооперації Української РСР та СРСР висвітлювались у працях іноземних дослідників та вчених української діаспори. Серед останніх, першочергово, виділяємо І. Витановича та його фундаментальну працю «Історія українського кооперативного руху», видану 1965 р. у Нью-Йорку¹¹. Позбавлений доступу до оперативної інформації та джерел стосовно розвитку кооперації в післявоєнний період, він, тим не менше, за відсутності ідеологічного упередження та партійного контролю, зробив незаангажовані й логічно вивірені висновки про реальне становище системи споживчої кооперації радянської України.

Представники західної економічної та історичної науки, не досліджуючи окремо споживчу кооперацію СРСР чи України, тим не менше вже в 1950-і – 1980-і роки оприлюднили науково вартісні розвідки із економічного становища та історії Радянського Союзу повоєнної доби. Це праці Д. Боффи, А. Ноува, Дж. Госкінга, Н. Верта, М. Маля, І. Бірмана та ін.

Важливе значення для історіографії проблеми має робота сучасної американської дослідниці Дж. Гесслер, котра висвітлила соціальні аспекти радянської торгівлі за 1917 – 1953 роки. Хоча її праця, загалом, ґрунтується на матеріалах державної торгівлі в містах, однак в одному із підрозділів історикня розкриває особливості «культурної торгівлі» на селі в період колективізації та опісля неї, відзначаючи, що наслідком нормування товарної маси став фактично заблокований доступ сільських споживачів до дефіцитних товарів у містах¹².

Здобуття Україною незалежності звільнило українських дослідників від ідеологічних пут, що призвело до появи нових науково вартісних праць із історії споживчої кооперації зокрема. Цей інтерес засвідчили як історики, так і економісти, що шукали в недавньому минулому відповіді на питання, як працювати в нових ринкових умовах.

Тому, першочергово, слід у даному контексті назвати праці, виконані викладачами та науковцями вишів, засновником яких є Укоопспілка: Полтавський та Львівський університети економіки і торгівлі. Саме представники цих навчальних закладів разом із науковцями з інших міст за останні двадцять років видали кілька вартісних праць із історії та теорії кооперації на українських теренах (М. Аліман, С. Гелей, Т. Оніпко, Р. Пастушенко, А. Пантелеймоненко, В. Рекрут та ін.).

¹⁰ Никифоров Л. В., Кузнецова Т. Е., Перова Т. Т. и др. Социалистическая кооперация. История и современность / под ред. Л. В. Никифорова. Москва: Наука, 1989. 224 с.

¹¹ Витанович Ілля. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. 624 с.

¹² Julie Hessler, *A Social History of Soviet Trade: trade policy, retail practices, and consumption, 1917-1953*. (Princeton: Princeton University Press, 2004), 5, 12.

Зокрема, у 1996 р. побачив світ підручник для студентів кооперативних вищих навчальних закладів «Історія споживчої кооперації України»¹³. У ньому висвітлено основні етапи історії та особливості становлення й розвитку споживчої кооперації в різних регіонах України. Саме ця праця та статті окремих науковців і практиків споживчої кооперації, що з'явилися майже відразу після здобуття Незалежності, містили перші спроби рефлексій щодо недавнього радянського минулого споживчої кооперації України. Автори цих робіт (С. Бабенко, А. Ващишин, Л. Ринейська) засвідчували в цілому негативний вплив втручання партійно-державного апарату у діяльність споживчої кооперації, у той же час зазначаючи, що втрата державної опіки призвела до падіння обсягів діяльності та розпродажу власності кооперативних товариств¹⁴.

С. Гелей та Р. Пастушенко, автори підручника «Теорія та історія кооперації», виданого в 2006 р., споживчу кооперацію радянської доби вже характеризують як додаток до колгоспної системи та вказують на квазікооперативний характер споживчих товариств¹⁵. О. Нестуля, ректор Полтавського університету споживчої кооперації, у своїх публікаціях зазначав, що успіхи повоєнної споживчої кооперації УРСР були досягнуті завдяки посиленню адміністративно-господарських методів управління нею, однак вона протягом 30-х – 80-х років ХХ ст. набула інших, не властивих їй рис¹⁶.

Львівські дослідники Ю. Михальський, В. Клок та О. Кендус в журнальних публікаціях акцентували увагу на проблемах української радянської споживчої кооперації років повоєнної відбудови, відлиги та застою¹⁷.

¹³ Історія споживчої кооперації України: підручник для студентів кооперативних вузів / Аліман М. В., Бабенко С. Г., Гелей С. Д. та ін. Львів: Укоопспілка, 1996. 383 с.; Історія кооперативного руху / Бабенко С. Г., Галюк В. Г., Гелей С. Д. та ін. Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995. 409 с.

¹⁴ Бабенко С. Г.. Оглядаючись на пройдене... Споживча кооперація України: Іст. та соц.- екон. аспекти. Київ: Ред. газ. «Вісті», 1996. С. 4 – 13. Ващишин А., Яремко Л. Кооперативна ідея – рушійна сила соціально-економічного прогресу людства. *Споживча кооперація України: Іст. та соц.- екон. аспекти*. Київ: Ред. газ. «Вісті», 1996. С. 14 – 18.; Рынейская Л. С. Потребительская кооперация в Украине в 1931 – 1950 гг.: дис... канд. екон. наук : 08.00.03. АН Украины: Ин-т экономики. Киев, 1993. 160 с.

¹⁵ Гелей С. Д., Пастушенко Р. Я. Теорія та історія кооперації: підручник. Київ: Знання, 2006. 513 с.
¹⁶ Нестуля О. О. Вплив політичних чинників на розвиток споживчої кооперації України: історія і сучасність. *Споживча кооперація України: історичний досвід, сучасний розвиток, стратегічні орієнтири*: збірник наукових доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції, Україна, Київ, 12 жовтня 2010 року. Львів: Львівська комерційна академія, 2010. С. 62.; Гелей С. Д., Нестуля О. О. Споживча кооперація України: історичні уроки та реальний шанс її відродження. *150 років споживчій кооперації України: оцінюючи минуле, визначаємо майбутнє*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 150-річчю утворення першого споживчого товариства в Україні та 200-річчю від часу заснування Львівського торговельно-економічного університету. Львів: ЛТЕУ, 2016. С. 13 – 18.

¹⁷ Кендус Олександра. Криза системи споживчої кооперації УРСР в кінці 1970-их – на початку 1980-их рр. URL: [http // www.nbu.gov.ua/ujrn/soc_gum/nztnpu_ist/2012_2/Article/26_Kendus.pdf](http://www.nbu.gov.ua/ujrn/soc_gum/nztnpu_ist/2012_2/Article/26_Kendus.pdf); Клок В. І. Розвиток споживчої кооперації України в умовах десталінізації (1956 – 1965 рр.). *Вісник Львівської комерційної академії*. Львів: вид-во Львівської комерційної академії, 2013. Вип. 11. Серія – Гуманітарні науки. С. 117-128; Михальський Ю. Вплив реформ А. Косигіна на розвиток

Поодинокі нариси, присвячені історії споживчої кооперації окремих регіональних спілок споживчих товариств, що публікувались зазвичай до «круглої дати» (річниці заснування тієї чи іншої обласної чи районної спілки споживчих товариств), мали переважно довідково-біографічний характер¹⁸.

Зрештою в 2013 р. авторським колективом науковців зі Львова та Полтави було написано фундаментальну монографію «Споживча кооперація України. Від зародження до сьогодення¹⁹». Донині ця праця, спираючись на всі попередні дослідження, найбільш повно відбиває історичний поступ споживчої кооперації на українських землях від її зародження в другій половині ХІХ ст. і дотепер. Окрім того, зазначене видання відрізняється від попередніх не тільки більшим обсягом, але й ретельно складеним науково-довідковим апаратом, оригінальними тематичними ілюстраціями, світлинами та ґрунтовним історіографічним оглядом.

Проте, віддаючи належне важливості та необхідності вищезгаданих досліджень з історії кооперативного руху та споживчої кооперації України для розуміння та усвідомлення соціально-економічних та історичних процесів, усе ж варто відмітити, що їх змістовна риса – розгляд хронологічно всього часу існування споживчої кооперації в різних історичних епохах із відмінними політичними устроями та економічною системою, не в повній мірі дозволила ретельно підійти до «кристалізації» суті процесів, що відбувались із споживчою кооперацією в певний історичний відрізок часу.

У дослідженнях більшості українських учених-істориків, праці яких стосуються історії України та українського села 1940-х – 1980-х років (І. Романюка, В. Барана, Л. Ковпак, І. Рибак та ін.), споживча кооперація згадується лише побіжно, переважно в контексті соціально-побутових умов життя українського селянства²⁰.

Саме тому, на наш погляд, наразі існує об'єктивна потреба в появі історичного дослідження, котре б розкрило значення й роль споживчої кооперації в соціально-економічному та суспільно-політичному житті України другої половини 1940-х – 1980-х років, побудованого на фундаментальній джерельній базі. Позаяк на сьогодні поза увагою дослідників залишились особливості формування територіально-

української споживчої кооперації. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Сер. Історія. 2012. Вип. 2. С. 122–126.

¹⁸ Кучинський М. М., Пашенко М. М. Шаргородська райспоживспілка – 80. Вінниця: ТОВ «Консоль», 2004. 134 с.; Стамболин В. А. 80 лет на службе народу Крыма. Симферополь: Таврия, 1998. 280 с.; Тимошенко В. І., Грищенко Є. І., Кондратюк Р. Ю. Історія споживчої кооперації Малинщини до 90 – річчя дня створення. Малин: Кур'єр, 1999. 34 с.

¹⁹ Споживча кооперація України: від зародження до сьогодення: монографія / М. Аліман та ін.; за заг. ред. С. Гелея. Львів: вид-во Львів. комерц. акад., 2013. 972 с.

²⁰ Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття. Вінниця: Книга-Вега, 2005. 256 с.; Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. 304 с.; Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.). Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. 250 с.; Історія українського селянства: нариси в II т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), В. М. Даниленко, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. В. Андрощук, В. К. Баран та ін. Київ: Наукова думка, 2006. Т.2. 653 с.

організаційної структури, економічне та соціально-правове становище пайовика споживчої кооперації, особливості і результати діяльності кооперативної системи в місті і на селі, характер міжнародної діяльності. При цьому винятково актуальним залишається завдання розкриття ролі споживчої кооперації у аграрній політиці радянської держави.

У підрозділі 1.2. *«Джерельна база дослідження»* окреслено та систематизовано джерельну базу дисертації.

Під час роботи над дослідженням використано різноманітні джерела, котрі відповідно до досягнень сучасного джерелознавства ми виокремили в наступні групи: ділова документація органів влади та підприємств, що переважно в неопублікованому вигляді зберігається в архівах, законодавство СРСР та УРСР, статистичні збірники, періодичні видання суспільно-політичного та фахового характеру, навчально-інструкційна література, мемуарна література та усні свідчення.

У дослідженні використано 25 фондів восьми архівосховищ України: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Державного архіву Київської області, Державного архіву Харківської області, Державного архіву Хмельницької області, Державного архіву Чернігівської області, Ніжинського відділу Державного архіву Чернігівської області та архівного відділу Ніжинської міської ради.

Специфіка діяльності споживчої кооперації УРСР полягала в тому, що основні рішення щодо діяльності кооперативної системи вироблялись у центрі, відтак матеріали центральних архів у межах даного дослідження відіграють вирішальну роль. Фактично, найбільший масив опрацьованих документів міститься в ЦДАВО України. Критично важливе значення для розуміння соціальних процесів на селі у сфері налагодження торгівлі, громадського харчування та побутового обслуговування мають архівні документи, що зберігаються в ЦДАГО України, оскільки комуністична партія як «керівна та спрямовуюча» сила приймала і втілювала в життя рішення, що впливали на вищезазначені сфери життя суспільства. Безпосереднє керівництво діяльністю споживчих товариств та спілок, установ та підприємств споживчої кооперації здійснювали правління регіональних організацій споживчої кооперації. Саме тому фонди шести регіональних архівів органічно доповнюють суть і розкривають механізм функціонування споживчої кооперації УРСР досліджуваного періоду.

Окрема група джерел, задіяна в дослідженні, це законодавчі документи СРСР та УРСР щодо споживчої кооперації, оприлюднені в різноманітних збірниках та періодичних виданнях. За своєю видовою специфікою це були закони, постанови партії й уряду СРСР та УРСР, рішення партійних пленумів, постанови правління Центроспілки та Укоопспілки, укази президії Верховної Ради УРСР, розпорядження, положення, затверджені наказами різних гілок влади тощо. Рішення щодо розвитку аграрного сектору економіки та споживчої кооперації, прийняті на пленумах і партійних з'їздах, знаходили своє віддзеркалення на з'їздах уповноважених споживчої кооперації як СРСР та УРСР, так і окремих облспоживспілок. Переважна

більшість опублікованих матеріалів з'їздів, використаних у дослідженні, стосувалася з'їздів уповноважених споживчої кооперації СРСР.

Окремою групою опублікованих документів є статистичні збірники, що видавалися протягом усього досліджуваного періоду²¹.

Ще однією важливою групою опублікованих джерел є навчально-інструктивні матеріали та література, у яких на відміну від наративів із історії споживчої кооперації України та СРСР, що видавались у той час, було майже відсутнє ідеологічне нашарування. Значна частина посібників, маючи практично-прикладне значення, використовувалася кооператорами в щоденній роботі й побічно свідчила про ті чи інші сторони та проблеми в діяльності споживчої кооперації²².

Окрему групу джерел становлять періодичні видання, як-от: економічні фахові журнали й центральні та регіональні газети. Укоопспілка в досліджуваній період, на жаль, на відміну від аналогічних кооперативних об'єднань радянських республік не мала власного періодичного видання. Саме тому, видання Центроспілки, журнал «Советская потребительская кооперация» є для нашого дослідження фактично єдиним фаховим періодичним виданням, що висвітлювало діяльність споживчої кооперації із залученням матеріалів з України. Статті з кооперативної тематики регулярно публікувались у радянських газетах. Найбільшою кількістю таких

²¹Советская торговля: статистический сборник / ред. В. Н. Демина. Москва: Государственное статистическое изд-во, 1956. 343 с.; Советская торговля: статистический сборник / ред. В. Н. Демина. Москва: Государственное статистическое изд-во, 1964. 499 с.; Народне господарство Української РСР у 1973 році: статистичний щорічник / ред. П. Я. Фаєрман. Київ: Політвидав, 1974. 474 с.; Народне господарство Української РСР у 1965 році: статистичний щорічник / ред. П. Я. Фаєрман. Київ: Політвидав, 1966. 685 с.; Народне господарство Черкаської області: статистичний збірник / ред. М. М. Ісайченко. Черкаси: ЦСУ СРСР, 1957. 122 с.; Основні показники господарсько-фінансової діяльності Львівської облспоживспілки за 1964 рік / ред. М. Швед. Львів: «Каменярь», 1965. 7 с.; Основні показники господарсько-фінансової діяльності споживчої кооперації Черкаської області за 1954-1957 роки: матеріали до звіту правління облспоживспілки II з'їзду споживчої кооперації Черкаської обл. за 1954 – 1957 роки. Черкаси, 1958. 53 с.; Народное хозяйство Украинской ССР в 1989 году: статистический сборник. Киев: Техника, 1990. 450 с.

²²Барчук И. Д. Заготовка и постанова картофеля и овощей потребительской кооперацией. Москва: Экономика, 1974. 231 с.; Смирнов А. А. Заготовка дикорастущих плодов, ягод и орехов. Москва: Центросоюз, 1954. 93 с.; Рыньков В. Н., Зубарев В. В. Справочник инструктора потребительской кооперации. Москва: Экономика, 1982. 232 с.; Аганин М. В., Барчук И. Д., Смирнов В. П. Справочник заготовителя потребительской кооперации. М.: Экономика, 1976. 199 с.; Бучкин Б.И., Левицкий М. И., Стефаненков П. И., Тарасевич Л. В. Справочник кооператора. Москва: Экономика, 1970. 374 с.; Сиденко С. Г., Опельбаум Ш. В., Сидор В. И. Справочник продавца и заведующего магазином потребительского общества и райпотребсоюза. Львов: Львовский торгово-экономический институт, 1959. 493 с.; Бернвальд А. Р. Организация и управление торговлей на селе. Москва: Экономика, 1982. 120 с.; Наговицина Л. П. Товарные запасы потребительской кооперации. Москва: Экономика, 1975. 150 с.; Бучкин Б. И., Петров Г. В. Цены и ценообразование в потребительской кооперации. Москва: Экономика, 1964. 262 с.; Ракитских В. П. Определение спроса на технически сложные товары в потребительской кооперации. Москва: Экономика, 1971. 183 с.; Белопетравичус Л. А. Материально-техническое снабжение в потребительской кооперации. Москва: Экономика, 1976. 96 с.; Столмов Л. Ф., Ракитских В. П. Изучение покупательского спроса в потребительской кооперации. Москва: Экономика, 1967. 164 с.

публікацій зазвичай відзначалися газети, тематично пов'язані із селом, наприклад: «Колгоспник України», «Колгоспне село» та «Сільські вісті». Однак періодично питання кооперативної торгівлі висвітлювали й центральні («Правда України») та регіональні газети («Прапор комунізму», «Деснянська правда», «Під прапором Леніна» та ін.).

Не можна оминати таку важливу групу джерел, як, мемуари, промови та спогади радянських партійних діячів таких як: П. Шелест, С. Хрущов, О. Косигін, М. Горбачов, Я. Погребняк, В. Врублевський. Частина цих політичних діячів прямо чи опосередковано були пов'язані із діяльністю споживчої кооперації.

У дослідженні використані усні свідчення сучасників тієї епохи як простих споживачів послуг кооперативної системи, так і тих, чия безпосередня професійна діяльність прямо пов'язана зі споживчою кооперацією.

У підрозділі 1.3. «*Теоретико-методологічні засади дослідження*» окреслено теоретичне та методологічне підґрунтя дисертаційної роботи. Уточнено значення понять, які є концептуальним базисом дослідження, як-от: «кооперація», «споживча кооперація», «сільська місцевість». Обґрунтовано недоцільність щодо пропонованого дослідження вживання терміну «кооперативний рух».

При уточненні поняття «село» та «сільська місцевість» брали до уваги визначення дані українськими істориками Г. Кривчиком, В. Наулком та І. Рибакком та правові акти центральних органів влади, згідно з якими сфера діяльності системи споживчої кооперації обмежувалася лише певним видом адміністративно-територіальної одиниці. В окреслених хронологічних межах сфера діяльності споживчої кооперації відповідно до партійно-урядового рішення від 29 вересня 1935 р. «Про роботу споживчої кооперації на селі» була жорстко обмежена сільською місцевістю. У вищезгаданому документі поняття «села» чи «сільської місцевості» не розтлумачувалось, однак зі змісту цієї постанови стає зрозумілим, що установи споживчої кооперації повинні обслуговувати новий соціальний прошарок – колгоспне селянство, специфіка роботи якого пов'язана з аграрним виробництвом.

Саме тому в рамках представленого дослідження діяльність споживчої кооперації у всіх її проявах, насамперед торговельна, а також виробнича та заготівельна, стали тими вимірювальними показниками, керуючись якими, ми спробували визначити рівень державної уваги щодо українського села в період другої половини 40-х – 80-х років ХХ ст.

Отже, історіографія означеної проблеми, відібрана й систематизована джерельна база та теоретичні й методичні засади, на яких побудовано дослідження, дають можливість повноцінно досягти поставленої мети та вирішити дослідницькі завдання.

У другому розділі «**Споживча кооперація в соціально-економічній та адміністративній системі радянської держави**» розглядається споживча кооперація як один із елементів аграрної політики та як територіально-організаційна структура, котра через інститут пайовика охоплювала фактично все сільське доросле населення України.

У підрозділі 2.1. «*Еволюція територіально-організаційної структури Укоопспілки*» розкрито особливості розвитку територіально-організаційної

структури Укоопспілки. Встановлено чіткий взаємозв'язок між адміністративними змінами (укрупнення-розукрупнення районів, збільшення територій міських поселень за рахунок сільської місцевості тощо) та відповідними змінами в організаційній структурі споживчої кооперації України.

Основним трендом за досліджуваний період щодо територіально-організаційної структури Укоопспілки став процес укрупнення сільСТ (сільських споживчих товариств), який розпочався наприкінці 1940-х років. Досить часто такі укрупнення відбувалися без урахування думки рядових членів-пайовиків. Унаслідок цього, у багатьох районах республіки, де склалися необхідні умови, райспоживспілки реорганізовувались у споживчі товариства в межах усього адміністративного району (районні споживчі товариства). Так само районні споживчі товариства згідно з організаційно-господарським розподілом у подальшому складались із роздрібних торговельних підприємств на чолі з директором, що об'єднували один чи декілька магазинів, розташованих переважно на території однієї сільради.

У другій половині 1980-х років процеси укрупнення в організаційно-територіальній структурі Укоопспілки змінилися на протилежні. Нова політична хвиля, яка почалась із приходом до влади М. Горбачова, змінила й підходи в організаційно-економічній політиці Укоопспілки. Причини «затухаючого розвитку» у системі споживчої кооперації вбачались у відчуженні рядового члена-пайовика від структур управління кооперацією через укрупнення організаційних ланок. Тому в ці роки починається зворотній процес розукрупнення районних споживчих товариств і відродження на їх основі сільських споживчих товариств. Однак, загалом, структурні трансформації, що відбулися за досліджуваний період у системі споживчої кооперації УРСР, сприяли ще більшій концентрації влади в руках радянсько-партійної бюрократії, одержавленню та знеособленню кооперативної власності, зменшенню й тотальному нівелюванню ролі і значення власника-пайовика, що остаточно знищило первинні кооперативні засади в сільських споживчих товариствах радянської України.

У підрозділі 2.2. «Споживча кооперація УРСР в аграрній політиці держави» розглянуто місце й роль споживчої кооперації в реалізації агрополітичних рішень державно-партійної номенклатури. Переломним моментом, що визначив долю споживчої кооперації, стала суцільна колективізація, що встановила вектор розвитку села і споживчої кооперації. 29 вересня 1935 р. була прийнята постанова ЦК ВКП(б) та РНК № 2165 «Про роботу споживчої кооперації на селі», відповідно до якої споживча кооперація зосередила свою діяльність винятково на обслуговуванні сільського населення.

Споживча кооперація займала важливе місце в ідеологічному концепті «подолання суттєвих відмінностей між містом і селом». Зважаючи на сільську локалізацію, споживчій кооперації відводилася функція механізму, що поряд із іншими, мав нівелювати грані між містом і селом. Споживча кооперація в цій парадигмі мала забезпечувати зростання рівня товарообігу в сільській місцевості, покращувати асортимент товарів у сільських крамницях, наближаючи його до рівня міського, провадити активну заготівельну й комісійну діяльність, яка мала

стимулювати збільшення грошових доходів як колгоспів, так і мешканців села й допомагати в розширенні економічних зв'язків між містом і селом.

Насправді, при детальному розгляді заготівельної діяльності Укоопспілки на селі видно, що основним завданням держави стало збільшення поставок продуктів у міста при збереженні якомога більш низьких цін на продукти харчування для мешканців міст і промислових центрів. Виконати це завдання можливо було лише при дотриманні низьких закупівельних цін. І хоча закупівельні ціни на більшість продукції вирощеної селянами зростали, починаючи із середини 1950-х років, це так і не призвело до зростання грошових доходів мешканців села до рівня міських жителів.

Незмінним атрибутом заготівельної діяльності споживчої кооперації в українському селі стали так звані «зустрічні продажі», які в межах діяльності споживчої кооперації пов'язували заготівлі із продажем промислових товарів селянам. Саме цей механізм дозволяв заготівельним організаціям збільшувати обсяги діяльності у «неринковий» спосіб. Незважаючи на цінову нееквівалентність цього обміну і явну принизливість для селян, практика зустрічного продажу масово поширювалась у галузі постачання товарів у сільську місцевість аж до кінця 1950-х років, а за окремими видами товарів вона залишалась актуальною і до кінця існування Радянського Союзу.

Споживча кооперація, виконуючи певну позитивну роль у створенні соціальної інфраструктури повоєнного українського села, не в змозі була ліквідувати відмінності в умовах проживання, рівні доходів і слугувати дієвим механізмом рівноправного обміну між аграрним сектором та споживачами сільськогосподарської продукції. Ідеологічний концепт про подолання розриву між містом і селом, по суті, був лише гучним гаслом для прикриття реальності, яка полягала в тому, що заготівельний і товаропровідний апарат кооперативної системи партійними-державними органами був спрямований на забезпечення основними соціальними благами міських центрів, зокрема й за рахунок села на основі нееквівалентного обміну.

У підрозділі 2.3. *«Соціально-економічне та правове становище пайовика в споживчій кооперації»* охарактеризовані особливості реалізації статутних та економічних прав і можливостей пайовиків.

Незважаючи на принцип добровільності, місцеві радянські й партійні органи влади прагнули включити до складу споживчої кооперації все доросле сільське населення. Тому часто збір пайових внесків набував характеру спланованих владою громадських акцій із залученням, насамперед, партійного й комсомольського активу. Проте головний стимул для вступу селян до споживчого товариства полягав у рішенні, яке за вказівкою зверху приймали кооперативи – про переважне забезпечення товарами пайовиків. В умовах гострого товарного дефіциту не бути членом споживчої кооперації, проживаючи в селі, мало хто міг собі дозволити.

Процес укрупнення споживчих товариств, що тривав практично весь досліджуваний період призводив до деформації ролі рядового члена-пайовика, котрий віддалявся і просторово й організаційно від безпосереднього впливу на керівництво кооперативним товариством. У даних умовах це зумовило зростання

ролі інституту уповноважених пайовиків, які мали представляти членів кооперації під час звітно-виборчих зборів. Однак, переважно, рішення цих зборів, як і напрямки діяльності споживчого товариства, залежали не від консолідованої думки членів сільських споживчих товариств, а від указівок кооперативної бюрократії та партійно-радянської номенклатури.

Після початку «перебудови», з середини 1980-х років, змінилися підходи до ролі пайовика в кооперації. На чільне місце ставилося відродження первинних кооперативних засад, що тяжіли до низової ініціативи й підвищення значення рядового члена-пайовика. Тому керівництво споживчої кооперації пропонувало суттєво підвищити роль споживчого товариства як основної ланки кооперативної системи, забезпечити розвиток ініціативи та реального самоуправління пайовиків.

Таким чином, споживча кооперація в соціально-економічній та адміністративній системі радянської держави виступала однією з головних економічних і територіально-організаційних ланок у сільській місцевості, що була міцно інтегрована в усупільнене радгоспно-колгоспне сільськогосподарське виробництво. Як економічне і правове становище пайовика, так і територіально-організаційна побудова системи цілком залежали від економічної і політичної доцільності, як її бачило компартійно-державне керівництво країни.

У третьому розділі **«Здобутки і проблеми соціально-економічної діяльності споживчої кооперації на селі»** проаналізовано результати багатоаспектної діяльності установ споживчої кооперації у сільській місцевості.

У підрозділі 3.1. *«Забезпечення продовольчими товарами сільської кооперативної торгівлі»* охарактеризовано особливості забезпечення сільських торговельних установ продовольчими товарами.

Історично продаж продовольчих товарів на селі мав другорядне значення порівняно з товарами промислового характеру. Саме тому питома вага продовольчих товарів у роздрібному товарообігу сільської торгівлі протягом другої половини 1940-х – 1950-х років, за винятком горілки, була низькою. Однак, починаючи із 1960-х років, у зв'язку зі збільшенням частки інтелігенції та виробничо-інженерних кадрів на селі, запровадженням та поступовим зростанням грошової оплати праці в колгоспах і радгоспах – зростають і абсолютні та відносні обсяги продажу продовольчих продуктів у кооперативній торгівлі. Проте в багатьох населених пунктах не тільки в перші повоєнні роки, а й пізніше ця торгівля відбувалась у непристосованих приміщеннях, де були відсутні як холодильне обладнання, так і окремі складські приміщення. Це, зокрема, призводило до неможливості завезти в населений пункт достатню кількість запасів продукції. Саме через відсутність промислового холоду споживча кооперація так і не створила за досліджуваній період систему продовольчих гуртових складів, яка б на регулярній основі насичувала роздрібні торговельні заклади продовольчими товарами.

Чільне місце в загальній частці роздрібного товарообігу сільської торгівлі загалом, а не тільки по групі продовольчих товарів, займали алкогольні вироби. Особливо яскраво ця тенденція була виражена в перші повоєнні роки, коли питома вага горілки сягала майже половини роздрібного товарообігу сільської торгівлі.

У подальші роки частка горілки в сільській торгівлі поступово зменшувалася, однак все ж продовжувала залишатися вагомою порівняно з будь-яким іншим товаром.

Незважаючи на значні диспропорції, починаючи із 1960-х років, торгівля продовольчими товарами на селі отримує більше можливостей. З'являються спеціалізовані магазини по торгівлі саме продовольчими товарами. Однак, порівняно із міськими закладами торгівлі, кооперативна мережа забезпечувалася продовольчими товарами на порядок гірше. Такий результат став наслідком свідомої політики державних розподільчих органів, котрі надавали пріоритет у забезпеченні міст і промислових центрів перед селом.

У підрозділі 3.2. *«Роль споживчої кооперації в забезпеченні села товарами промислового та культурно-побутового призначення»* охарактеризовано стан забезпечення села промисловими товарами через торговельну мережу споживчої кооперації.

Джерела засвідчують незадовільне забезпечення села товарами промислового та культурно-побутового призначення як у перші повоєнні роки, так і в подальшому. Зростання обсягів торгівлі товарами промислового та культурно-побутового призначення не корелювалось із задоволенням потреб сільських споживачів. Торговельна мережа Укоопспілки фактично розвивалась екстенсивним шляхом. Збільшуючи загальну площу торгових залів, наповнення полиць залишалося надзвичайно убогим.

На селі, протягом досліджуваного періоду, відчувався гострий дефіцит необхідних товарів особистого користування. За весь досліджуваний період так і не було вирішене питання забезпечення трудівників села спеціальним одягом із водо-, -пило і вогнетривким просоченням (халати, костюми, фартухи). Багато нарікань споживачів викликала відсутність зручного й недорогого одягу для мешканців села похилого віку та дітей.

Проте повсюдний дефіцит товарів у сільській місцевості виглядав ще більш очевидно несправедливим при співставленні якісних і кількісних показників товарозабезпечення кооперативної торгівлі на селі та державної в містах.

Листування керівництва споживчої кооперації із керівництвом уряду, Міністерства торгівлі та іншими урядовими органами засвідчують наявність гострої конкуренції між торговельними системами міста й села (державною та кооперативною торгівлею) за обмежені товарні ресурси. Переможцем у цій конкуренції зазвичай виступала державна торгівля.

Відтак сільська кооперативна торгівля протягом досліджуваного періоду отримувала товари промислового й культурно-побутового призначення в обсягах, що не відповідали потребам споживачів і часто низької якості. Розподіл товарних фондів між цими двома торговельними системами відбувався без урахування реального співвідношення кількості населення міста та села, їх купівельної спроможності.

У підрозділі 3.3. *«Місце споживчої кооперації в розвитку громадського харчування на селі»* проаналізовано діяльність установ громадського харчування у сільській місцевості.

Архівні документи засвідчують надзвичайно низький рівень розвитку громадського харчування на селі перших повоєнних років. Керівництво Укоопспілки та держави першочергово концентрувалося на відновленні та налагодженні роботи торговельної мережі та заготівельного апарату.

Починаючи з 1960-х років, ситуація в громадському харчуванні споживчої кооперації стала поліпшуватися, однак це були загалом кількісні зрушення, а не зростання якісних показників цієї галузі. Окрім того, у силу об'єктивних причин, основна кількість закладів громадського харчування зосереджувалася в райцентрах або ж у найближчих до них сільських населених пунктах.

Незабезпеченість більшості населених пунктів проточною водою, газом, каналізацією та стабільним джерелом електроенергії стали основними перешкодами для відкриття стаціонарних закладів громадського харчування на селі. Тому керівництво Укоопспілки надавало перевагу відкриттю таких установ як кафетерії при універмагах та магазинах чи відділів кулінарії та продажу напівфабрикатів у продмагах.

Основною організаційною формою цієї галузі стали комбінати громадського харчування як виробничо-торгові об'єднання. До складу комбінатів входили магазини кулінарії, цехи з випуску напівфабрикатів, кондвиробів, морозива тощо. Більшість облспоживспілок мали 10-20 таких комбінатів, які працювали в межах одного чи декількох районів.

Окремою сферою діяльності споживчої кооперації на селі було забезпечення харчуванням сільських шкіл. Однак гарячим харчуванням вдалося охопити далеко не всі школи. Причиною стала як відсутність водогонів, так і пристосованих для приготування страв приміщень. Значну частину видатків щодо функціонування шкільних їдалень брали на себе колгоспи й радгоспи. Незначний товарообіг у шкільних їдальнях, низькі націнки на кінцеву продукцію, але велика кількість посадкових місць, відповідно значні витрати на зарплату персоналу – усе це призводило до збиткової діяльності громадського харчування тих кооперативних організацій, котрі у своїй структурі товарообігу мали значну частку шкільного харчування.

Основними проблемами громадського харчування на селі були: недостатнє забезпечення системи спеціалізованим устаткуванням та посудом, значна питома вага алкогольних виробів у товарообігу невеликих сільських чайних та буфетів, низький рівень автоматизації й механізації виробництва.

Загалом, заклади громадського харчування споживчої кооперації обслуговували переважно мешканців невеликих містечок, райцентрів, великих сіл. Фактично в половині колгоспних садиб наприкінці досліджуваного періоду були відсутні їдальні.

Установи громадського харчування хоча й стали невід'ємним атрибутом соціального-побутової інфраструктури більшості великих та середніх сільських населених пунктів, кардинально не змінили традиційних звичок мешканців села.

У підрозділі 3.4. *«Кооперативні форми побутового обслуговування селян України»* розкрито особливості роботи установ побутового обслуговування системи споживчої кооперації у сільській місцевості.

Побутове обслуговування сільського населення України досліджуваного періоду визначалося другорядною сферою діяльності споживчої кооперації. Ним на селі займалися також колгоспи та радгоспи, установи промислової кооперації та радянські органи влади (виконкоми рад). Через це координація окремих організацій у межах республіки щодо даної галузі була практично відсутня.

Споживча кооперація надавала різні види побутових послуг: пошиття одягу, ремонт взуття, ремонт і зведення житла, забезпечення твердим паливом (торф, вугілля, дрова), перукарські послуги тощо.

Однак, масштаби надання побутових послуг сільському населенню у перші повоєнні два десятиліття значно відставали від міських показників. Матеріально-технічна база закладів побуту на селі залишалася вкрай слабкою.

Проблема побутового обслуговування на селі актуалізувалась із 1960-х років, оскільки почала стрімко зростати кількість побутових приладів, що продавалися населенню (телевізори, праски, пральні та швейні машини, велосипеди тощо), котрі через нестабільне енергоживлення та почасти низьку якість виходили з ладу й потребували ремонту. Сільське населення не мало можливості отримати ці послуги на місці, і тому змушено було, як і у випадку придбання відсутніх у сільській торгівлі товарів, їхати до міста.

Відповідно до спільного партійно-урядового рішення за 1966 р. споживча кооперація розпочала процес передачі всіх установ побутового обслуговування на селі Укрголовпобуту. Після концентрації різнопідпорядкованих підприємств побутового обслуговування в межах цієї структури було створено Міністерство побутового обслуговування, на яке поклалися обов'язки з координації побутового обслуговування через свої обласні управління, спираючись на обласні, районні та сільські виконкоми рад депутатів.

Незважаючи на кількісне зростання закладів побутового обслуговування, якість послуг та їх масштаби залишалися доволі низькими. Значну частину цих послуг українські селяни отримували в приватних швачок та майстрів. Більш складні види побутового обслуговування мешканці сіл отримувала нерегулярно, часто під час поїздок до міських центрів.

У підрозділі 3.5. *«Заготівельна діяльність споживчої кооперації в сільській місцевості»* проаналізовано особливості діяльності заготівельних установ споживчої кооперації у сільській місцевості.

Заготівельна діяльність споживчої кооперації видозмінювалася, зважаючи на аграрну політику держави тих чи інших років. Так, у перші повоєнні роки Укоопспілка змушена була розгорнути активні заготівлі у той час, коли податковий тиск на українське селянство й так був дуже відчутним.

Саме сільські споживчі товариства, як низова ланка в системі споживчої кооперації, були найбільш наближені до виробника, здійснюючи в перші повоєнні роки заготівельну діяльність, зокрема, і за цінами, що склалися на ринку. Однак, після скасування постанови від 9 листопада 1946 р. і виведення торговельної мережі споживчої кооперації із міст, децентралізовані закупівлі за ринковими цінами замінили на закупівлі за так званими «гранично-закупівельними цінами», що

залишали для селян менше стимулів реалізовувати свою продукцію через систему споживчої кооперації.

Працівники споживчих товариств, що займалися зазначеною діяльністю, переважно не мали зацікавленості в проведенні заготівель, котрі вимагали здійснення специфічних видів роботи (приймання, сортування, облік), оскільки змушені були займатися цим паралельно зі своєю основною діяльністю.

Загалом система заготівель Укоопспілки спеціально орієнтувалася на ті види продукції, які вимагали додаткової обробки, підсортування, особливих умов зберігання. Зокрема, споживча кооперація України досліджуваного періоду виступала майже монопольним заготовлювачем яєць, вовни, шкірсировини, картоплі, дикорослих грибів та ягід, лікарсько-технічної сировини, деяких видів овочів.

Із середини 1950-х років, хоча і в обмежених масштабах, відбувся відхід держави від конфіскаційного принципу при проведенні заготівель. Це спричинило стійку тенденцію до зростання обсягів закупівель споживчої кооперації. Починаючи із 1960-х років, заготівлями безпосередньо починають займатися також переробні підприємства Укоопспілки (переважно консервні заводи).

Методи заготівель, які почала в цей період використовувати споживча кооперація стали більш гнучкими, зокрема укладалися довгострокові угоди з громадянами та колгоспами на постачання сільськогосподарської продукції із видачею авансу. Споживча кооперація також отоварювала дефіцитними товарами (будматеріали, мотоцикли тощо) селян, що укладали угоди про постачання сільськогосподарської продукції.

Тренд на посилення роботи з індивідуальними виробниками закріпився в державній політиці після прийняття продовольчої програми 1982 р., у рамках здійснення якої зростала роль системи споживчої кооперації як основної заготівельної ланки широкого спектру сільськогосподарської продукції в підсобних господарствах селян.

Однак, гонитва за плановими показниками призводила до численних зловживань і перекручень у цій галузі діяльності, як-от: укладання фіктивних угод із виробниками сільськогосподарської продукції, маніпуляцій зі статистичними звітами тощо.

Отже, споживча кооперація стала у досліджуваній період однією із головних ланок соціально-економічної системи у сільській місцевості. Результати її багатоаспектної діяльності в торговельній, заготівельній, сфері побутового обслуговування та громадського харчування при зростаючих кількісних показниках не дозволили якісно й кардинально поліпшити рівень життя сільського трудівника до міського рівня, засвідчуючи значний диспаритет у вищезгаданих галузях між містом і селом.

У четвертому розділі «**Діяльність споживчої кооперації в містах України**» розглянуто характерні риси організації кооперативної торгівлі в містах та особливості діяльності промислових підприємств споживчої кооперації.

У підрозділі 4.1. *«Характер управління та організації кооперативної торгівлі в містах»* проаналізовані організаційні засади діяльністю споживчої кооперації в містах.

Особливості управління й діяльності установ споживчої кооперації в містах відрізнялися від тих, що існували на селі. Перші повоєнні роки торгівля сільськогосподарською продукцією у містах здійснювалася через створення торговельних точок безпосередньо споживчими товариствами чи райспоживспілками, які в умовах гострої нестачі продовольства, реалізовували заготовлену в селян продукцію.

Проте після стабілізації продовольчої ситуації в країні роздрібна мережа споживчої кооперації була майже повністю витіснена із великих міст і концентрувалася, окрім сільської місцевості, у райцентрах, дрібних містечках і частіше – робітничих селищах. У подальшому організація торгівлі продовольством у містах споживчою кооперацією організовувалася через систему міськкоопторгів, які стали основою організаційної структури споживчої кооперації в містах.

На республіканському рівні цей напрямок спрямовував один із підрозділів Укоопспілки – Укоопторг, що мав адмініструвати постачання заготівельними організаціями республіки сільськогосподарської продукції в міськкоопторги. На обласному рівні цим напрямком займалися відділи торгівлі сільськогосподарськими продуктами у складі заготуправлінь та облкоопторги.

Починаючи із 1960-х років, в Українській РСР зростала матеріально-технічна база міської кооперативної торгівлі. За сприяння виконкомів міських рад Укоопспілка отримувала нові приміщення під магазини та склади. Великі, добре обладнані фірмові магазини відкривалися в Донецьку, Львові, Тернополі Сімферополі тощо. У містах і промислових центрах, де кооперативна торгівля відбувалася ритмічно, це справляло певний вплив на стабілізацію ринкових цін і забезпечення міського населення сільськогосподарською продукцією.

Міськкоопторги в доволі жорстко регламентованій структурі радянської торгівлі мали потенційні можливості налагодити високорентабельну, прибуткову торгівлю дефіцитними продуктами харчування в містах. Вони знаходилися на повному госпрозрахунку, користувалися правами юридичних осіб, самостійно кредитувалися у Держбанку, вступали в договірні відносини з безпосередніми виробниками (колгоспами та індивідуальними виробниками) чи із іншою ланкою споживчої кооперації – заготконторами. Однак їх оперативно-господарська самостійність була обмежена. Вони не мали право самостійно розподіляти прибуток, використовувати понадпланові накопичення для заохочень працівників. Окрім того, цінова політика міських кооператорів, яка базувалася на оперативному реагуванні на зміну кон'юнктури ринкових цін, не завжди знаходила розуміння з боку державних контролюючих органів. Усе це знижувало зацікавленість у здійсненні режиму економії, підвищенні рівня комерційної роботи в міській кооперативній торгівлі.

У підрозділі 4.2. *«Колгоспні ринки та ярмарки в системі міської кооперативної торгівлі: проблема місця й ролі»* розкривається місце й роль

колгоспних ринків та ярмарків у системі міської кооперативної торгівлі сільськогосподарською продукцією.

Система споживчої кооперації, котра була безпосередньо інтегрована в заготівлі лишків сільськогосподарської продукції, використовувала такі форми діяльності в містах як торгівля на колгоспних ринках та організація ярмарків. Одним із методів роботи споживчої кооперації стала комісійна торгівля сільськогосподарською продукцією. Приймаючи від селян і колгоспів товари на комісію, установи споживчої кооперації реалізовували їх через свої торговельні підприємства на колгоспних ринках міст.

Проте селяни за першої можливості прагнули самостійно реалізувати власну продукцію на колгоспних ринках. Причина полягала як у меншій, порівняно із ринковою, ціною, яку пропонували колгоспникам кооператори, а також у потребі селян під час поїздок до міста придбати відсутні в торговельній мережі села промислові товари. Тому індивідуальна торгівля на колгоспних ринках продовжувала зберігати значне місце в забезпеченні населення міст і робітничих селищ сільськогосподарською продукцією. Враховуючи традиційні форми торгівлі, міські кооперативні організації намагались розміщувати свої торговельні площі безпосередньо на ринках (торгові лотки). Однак, охопити кооперативною торгівлею всі міста й розв'язати гостру продовольчу проблему споживчій кооперації так і не вдалося.

Для того, щоб хоча б напередодні державних свят задовольнити попит міського населення на продовольчі та промислові товари, Укоопспілка традиційно проводила ярмарки. Починаючи з середини 1960-х років, передсвяткові ярмарки відбувалися як у великих містах, так і райцентрах із важливою суспільно-політичною метою, щоб показати турботу влади про добробут трудящих, а також прискорити виконання плану товарообігу, який для організацій, що торгували, був основним звітним показником.

Розуміючи важливість ринкової торгівлі для забезпечення міського населення продуктами харчування, державні органи влади намагались певним чином активізувати та упорядкувати цей вид торгівлі, використовуючи при цьому можливості споживчої кооперації. Починаючи із 1970-х років було прийнято низку урядових рішень щодо діяльності колгоспних ринків та посилення ролі споживчої кооперації в їх роботі. Зрештою останнім заходом адміністративного характеру стала передача колгоспних ринків із системи управління Міністерства торгівлі до Укоопспілки.

Однак спроби влади покращити продовольче забезпечення міст, використовуючи можливості симбіозу колгоспних ринків та споживчої кооперації, виявились невдалими.

У підрозділі 4.3. *«Зміни в умовах заготівель та забезпечення продовольством жителів міст через систему споживчої кооперації»* проаналізовано зміни в заготівельній діяльності, спрямованій на забезпечення міст і промислових центрів сільськогосподарською продукцією.

У перші повоєнні роки мережа споживчої кооперації використовувалась органами влади для забезпечення збіжжям першочергово міст і промислових

центрів. Прийняття партійно-урядової постанови від 9 листопада 1946 р. «Про розгортання кооперативної торгівлі продовольчими й промисловими товарами в містах і робітничих селищах та збільшення виробництва продовольства й товарів широкого вжитку кооперативними підприємствами» було визначальним у заходах держави щодо спроб спрямувати якомога більший потік продовольства до міст. Для наповнення торговельних установ у містах після прийняття цього документу споживчій кооперації було дозволено здійснювати закупівлі сільськогосподарської продукції за цінами, що склалися на ринках. Однак, згодом були встановлені так звані «гранично-закупівельні ціни», що регулювалися державою. Звичайно, такі обмеження не давали можливості наростити рівень закупівель лишків сільськогосподарської продукції.

Умови проведення заготівельної діяльності споживчої кооперації якісно змінилися 1953 р. унаслідок рішень, прийнятих на вересневому пленумі ЦК КПРС. Система гранично-закупівельних цін була замінена на закупівлі за державними цінами. Опісля цього трансформується й система державних заготівель загалом, що пов'язано із аграрною політикою, яку впроваджувало в життя нове керівництво країни. У зв'язку з ліквідацією МТС відпала, зокрема, необхідність розраховуватися за їх послуги сільськогосподарською продукцією. Зменшено розмір сільськогосподарського податку, що стягувався із колгоспників, яких також було звільнено від обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів.

Ці заходи, дарма що були далекими від ліквідації нееквівалентності обміну між містом і селом, усе ж дещо пом'якшили гостроту диспропорції, що існувала. Хоча, як і раніше, керівництво країни, не дивлячись на офіційні гасла про турботу за добробут селян, відкидало шлях до його зростання у вигляді підвищення закупівельних цін, як найбільш логічний. Наголос робився на зростанні обсягів заготовлюваної продукції.

Протягом досліджуваного періоду приймалася низка партійно-урядових рішень щодо змін в умовах заготівель і посилення ролі споживчої кооперації у забезпеченні міст сільськогосподарською продукцією. Зокрема, згідно з постановою від 30 січня 1956 р. «Про збільшення виробництва і заготівель картоплі та овочів», встановлювалися підвищені закупівельні ціни на картоплю та овочі, а споживчу кооперацію зобов'язали розширити торгівлю саме цими овочами на комісійних засадах у містах та промислових центрах.

За наслідками січневого пленуму ЦК КПРС (1961 р.) була прийнята постанова від 25 лютого 1961 р. «Про покращення організації збуту лишків сільськогосподарських продуктів колгоспників і колгоспів», відповідно до якої споживча кооперація мусила посилити закупівлю в колгоспів і, особливо, колгоспників лишків сільськогосподарської продукції, що не була охоплена державними закупівлями.

У постанові від 11 листопада 1979 р. «Про подальший розвиток і покращення діяльності споживчої кооперації» наголошувалося на важливості заготівельної роботи споживчої кооперації та визначено низку заходів, що повинні були посилити цю ділянку роботи. Зрештою директиви, вкарбовані в Продовольчій програмі

1982 р., закликали установи споживчої кооперації розширяти торгівлю в містах сільськогосподарською продукцією, що закуплена в підсобних господарствах селян.

Виходячи зі змісту цих документів та свідчень архівних джерел, можна зазначити, що фактично, хоча офіційно це не визнавалося, держава вже не покладала всі сподівання на колгоспно-радгоспне виробництво як єдино можливе джерело забезпечення населення сільськогосподарською продукцією, натомість починає зростати увага до індивідуальних підсобних господарств селян і система споживчої кооперації у цій «новій» парадигмі повинна була відіграти одну із ключових ролей як закупівельника сільськогосподарської продукції в цих господарствах.

Однак, незважаючи на наявність відповідних нормативно-правових актів щодо заготівель сільськогосподарської продукції, ця діяльність адмініструвалася в ручному, часто авральному режимі. Причиною були системні вади командно-адміністративної, планової економіки. Виконання валових показників плану, зазвичай, бралось за основу господарської діяльності без урахування якості продукції та відсутності дієвих економічних стимулів за якісно виконану роботу й покарань та штрафів за бракований товар. Планові показники заготівельної роботи система споживчої кооперації отримувала «зверху», від Держплану, часто без врахування реальних можливостей і кон'юнктури ринку за той чи інший період. Тому повною мірою розгорнути заготівлі лишків споживча кооперація була не спроможна через цінові та бюрократичні обмеження, що діяли в системі планової економіки.

У підрозділі 4.4. *«Особливості діяльності промислових підприємств споживчої кооперації»* проаналізовано основні напрямки та окремі аспекти виробництва споживчої кооперації.

Дефіцит товарів широкого вжитку, із яким зіткнулася країна перших повоєнних років, змусив уряд спрямувати виробничі та торговельні потужності Укоопспілки до міст і промислових центрів. Однак, переважна більшість виробничих підприємств споживчої кооперації цих років були дрібними (цехи), кустарного типу, що виробляли обмежений асортимент продукції, і розташовувались у невеличких орендованих приміщеннях.

Активний розвиток промисловості споживчої кооперації на основі будівництва й технологічного оновлення розпочався із 1960-х років. Спонукали до цього кооперативну систему як відповідні вимоги державних та партійних органів влади, так і недоотримання фондів товарів від держави.

Особливою галуззю у виробничих потужностях системи споживчої кооперації була хлібопекарська промисловість, яка орієнтувалася на забезпечення сільського населення хлібом промислового виробництва. Однак повністю виконати це завдання підприємства Укоопспілки були не спроможні. Причиною цього стали: слабе технологічне оснащення й нестача чи неритмічне постачання сировини.

Консервні заводи із овочесушильними, квасильно-засолювальними та крохмальними цехами при них, плодоовочеві комбінати, плодоовочеві заводи, фруктосушки та пункти сонячної сушки, а також ковбасні, пивобезалкогольні та кондитерські цехи складали основу виробництва споживчої кооперації. Загалом, на

долю продовольчих товарів припадало 80 % виробничих потужностей споживчої кооперації. Решта підприємств переважно займалися виробництвом товарів внутрішньо-системного характеру (вітрини, холодильне обладнання, різні види тари) та окремих видів промислових товарів народного споживання.

Владні органи, враховуючи зростаючі потреби, постійно встановлювали для Укоопспілки завищені плани виробництва. Проте реалізувати заплановане переробна й виробнича галузі споживчої кооперації були не спроможні через логістичні труднощі та цінову політику, з-за чого підприємства Укоопспілки відчували постійний дефіцит сировини.

Отже, діяльність споживчої кооперації в містах зосереджувалась переважно у сфері продажу сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів міському населенню УРСР. Проте масштаби цієї діяльності Укоопспілки та її організаційні можливості в силу об'єктивних причин не здатні були кардинально розв'язати продовольчу проблему в містах у контексті наростання урбанізаційних процесів.

У п'ятому розділі **«Місце й роль споживчої кооперації в міжнародному кооперативному русі та торговельно-економічному співробітництві України»** охарактеризовано участь споживчої кооперації України в міжнародному кооперативному русі та зовнішньоторговельні зв'язки установ Укоопспілки за досліджуваний період.

У підрозділі 5.1. *«Споживча кооперація в зовнішньоекономічних відносинах УРСР»* охарактеризовано особливості експортно-імпортних операцій установ споживчої кооперації.

Зовнішньоекономічна діяльність Укоопспілки за досліджуваний період мала доволі обмежений характер. Кількісно обсяги продукції, що постачалася на експорт заготівельними й переробними підприємствами Укоопспілки другої половини 1940-х – 1980-х років були досить незначними як у масштабах зовнішньої торгівлі Української РСР, так і в господарській діяльності споживчої кооперації.

Укоопспілка експортувала переважно сільськогосподарську продукцію та сировину, що заготовлювалися в індивідуальних виробників та колгоспів і проходила первинну обробку та підсортування на підприємствах Укоопспілки. Переважно це були: консервовані овочі й фрукти, олія, цибуля, крохмаль, сухофрукти та мед. У менших обсягах Укоопспілка постачала закордон грецькі горіхи, корінь хрону, тваринний жир, лікарсько-технічну сировину, гарбузове насіння тощо. Натомість серед імпортних товарів, які отримували українські кооператори переважали такі види споживчих товарів, як шкіргалантерея, взуття, одяг, меблі, авторучки, цигарки, а також різноманітні алкогольні напої (ром, коньяк, лікер, горілка).

Зовнішньоторговельна діяльність Укоопспілки відбувалася в рамках товарообмінних операцій на основі так званого «компенсаційного принципу». Однак це не був прямий товарообмін із зарубіжними партнерами, адже споживча кооперація України отримувала імпортні товари на підставі укладеної угоди через контору зовнішньої торгівлі Центроспілки пропорційно до власних експортних поставок.

Організаційно постачанням сільськогосподарської продукції на експорт у структурі Укоопспілки займалась Українська оптово-торговельна контора міжреспубліканської та зовнішньої торгівлі (Укоопзовнішторгконтора), яка була самостійним госпрозрахунковим підрозділом та структурно входила до головного управління заготівель Укоопспілки. У своїй безпосередній діяльності цей підрозділ координував свої плани роботи з конторою із зовнішньої торгівлі Центроспілки в Москві.

Загалом, споживча кооперація УРСР була одним із найбільших експортерів серед усіх республіканських кооперативних організації Радянського Союзу. Вона виступала фактично монопольним постачальником на зовнішні ринки меду, відправляла за кордон майже половину загальносоюзних заготівель лікарсько-технічної сировини та гарбузового насіння, третину від виробництва джемів та повидла.

Експортні поставки стали за досліджуваний період єдиною можливістю для організацій споживчої кооперації отримати високоякісні та дефіцитні імпорتنі товари, а також закупити технологічне обладнання для виробничих та заготівельних підприємств Укоопспілки. Однак почасти низька якість продукції, відсутність необхідних потужностей та устаткування їх моральний та фізичний знос і, найголовніше, бюрократичні перешкоди не дозволяли споживчій кооперації УРСР значно наростити обсяги відправки сільськогосподарської продукції за кордон.

У підрозділі 5.2. *«Укоопспілка в міжнародному кооперативному русі»* розкрито форми участі споживчої кооперації в міжнародному кооперативному русі.

Міжнародна діяльність споживчої кооперації Української РСР відбувалася переважно через участь представників Укоопспілки у складі делегації Центроспілки в роботі МКА (Міжнародний кооперативний альянс). Авторитет кооперації та поширеність кооперативного руху майже у всіх країнах світу, дозволяли радянським представникам використовувати цю міжнародну трибуну для просування власних політичних інтересів.

Упродовж довгого часу радянський вплив у межах цієї організації був досить обмеженим через природне небажання «старих» членів-засновників приймати до лав організації країни, де під назвою кооперативів створювалися кооперативи із фактично усупільненою власністю на зразок радянських колгоспів. Прийняття соціалістичних країн Центрально-Східної Європи до лав МКА відбулося лише наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років. У даному контексті слід розглядати спробу делегації Центроспілки ввести до складу МКА як окремих повноправних членів кооперативні організації Української та Білоруської РСР.

Радянська делегація у своїй діяльності в рамках МКА намагалася досягти прийняття тих політичних рішень, що відповідали зовнішній політиці СРСР у контексті розгортання холодної війни із країнами Заходу. Зокрема, делегати від радянської кооперації намагалися проштовхнути вигідні для СРСР резолюції щодо арабо-ізраїльського конфлікту та в'єтнамської війни й не допустити затвердження не вигідної резолюції щодо подій пражської весни 1968 р. Така ж політична боротьба відбувалася у МКА і в 1970-х – 1980-х роках.

Кооперативна ідея, яка мала б об'єднувати представників різних країн у межах МКА, не змогла реалізувати повною мірою свій потенціал щодо поширення кооперації як засобу самозахисту дрібного виробника та споживача. Постійні чвари, суперечки із процедурних питань, намагання політизувати міжнародний кооперативний рух були спричинені діяльністю радянських делегатів та їх «однотумців» із країн сателітів СРСР. Причина такої поведінки лежала на поверхні – «некооперативна» природа радянських кооперативів, які були такими лише за назвою та їх повна підпорядкованість державно-партійному керівництву тоталітарної держави.

Натомість у межах Української РСР залучення споживчої кооперації до міжнародного кооперативного руху відбувалося переважно через організацію окремої протокольної події, а саме: відзначання Міжнародного дня кооперації (перша субота липня). Загальний сценарій, за яким розгорталося це дійство, не змінювався фактично протягом багатьох років. Так, обласні та районні споживчі спілки цього дня проводили збори кооперативного активу за участі керівництва обкомів та райкомів партії, на яких заслуховувалися звіти та оголошувалися зобов'язання кооперативних товариств.

Іншим видом участі української споживчої кооперації в міжнародній діяльності були обміни офіційними делегаціями (переважно із соціалістичними країнами та країнами, що розвиваються). У переважній більшості випадків програма перебування цих іноземних делегацій мала ритуально-символічний характер, що включала екскурсії містом, відвідання розважально-культурних заходів (театру, цирку) й офіційну розмову із керівництвом Укоопспілки або облспоживспілки, якщо програма передбачала відвідання регіонів.

Отже, міжнародне торговельно-економічне співробітництво та участь споживчої кооперації України в міжнародному кооперативному русі носила обмежений характер та відбувалась у масштабах і напрямках заданих політичним керівництвом країни.

У **висновках** сформульовано основні результати дисертаційного дослідження поданого на захист.

– Фрагментарність розвідок щодо окреслених у завданнях проблем дозволила обґрунтувати необхідність ретельного дослідження місця й ролі споживчої кооперації в суспільно-політичному та соціально-економічному житті УРСР другої половини 1940-х – 1980-х років. Інформаційний потенціал опублікованих та неопублікованих джерел є цілком достатнім для повноцінного розкриття теми. У межах здійсненої роботи наголошено на суто формальних ознаках таких соціально-економічних явищ як «кооперація» та «споживча кооперація». Критично розглянуто поняття «кооперативний рух» та відкинуто можливість його використання для позначення тих реалій, що були пов'язані із діяльністю споживчої кооперації УРСР в окреслених межах, саме цим терміном. Споживча кооперація УРСР лише за назвою та формою відповідала загальноприйнятим кооперативним принципам, насправді ж була фактично одержавленим додатком до колгоспно-радгоспної системи сільського господарства. Оскільки організаційно споживча кооперація функціонувала переважно в сільській місцевості, то при трактуванні просторово-

географічних та територіально-адміністративних понять «село» та «сільська місцевість» ми спиралися на загальноприйняті в науковій літературі визначення та нормативно-правові акти, що обмежували діяльність споживчої кооперації сільською місцевістю, зокрема – постановою Раднаркому та ЦК ВКП(б) від 29 вересня 1935 р. «Про роботу споживчої кооперації на селі». Тому крізь призму діяльності споживчої кооперації УРСР ми спробували з'ясувати ставлення держави до людей, що проживали у сільській місцевості, використавши це бачення як основний методологічний підхід для проведення даного дослідження. При розв'язанні поставлених завдань ми дотримувалися принципів об'єктивності, історизму, системності та всебічності, використовували загальнонаукові та спеціально-історичні методи.

– Споживча кооперація в системі державно-партійної аграрної політики вважалася одним із важливих елементів концепту подолання суттєвих відмінностей між містом і селом. Саме вона на основі справедливого взаємообміну між виробниками аграрної продукції та промисловістю, у якості основної товаропровідної системи на селі, мала допомогти подолати відставання села від міста щодо товарного забезпечення та побутових послуг. У реальності, незважаючи на дещо вищі темпи зростання роздрібного товарообігу, і в абсолютному, і у відносному еквіваленті, рівень забезпечення селян товарами та послугами залишався набагато нижчим від міського. У реалізації рішень правлячої верхівки щодо українського села споживча кооперація, її товаропровідний та заготівельний апарат зазвичай використовувалася як інструмент перерозподілу товарних ресурсів між містом і селом на основі нееквівалентного обміну.

– Територіально-організаційна структура споживчої кооперації зазнавала змін і трансформацій, спричинених, по-перше, державною політикою щодо колгоспно-радгоспного села; по-друге, змінами в територіально-адміністративній системі УРСР. Оскільки організаційна структура Укоопспілки була жорстко прив'язана до адміністративно-територіального устрою, то всі зміни, особливо процеси укрупнення-розукрупнення районів, синхронізувались і в організаційно-територіальній структурі споживчої кооперації. Основним трендом досліджуваного періоду стало укрупнення структурних одиниць споживчої кооперації, що розпочалося практично синхронно із подібними процесами щодо колгоспів. Із другої половини 1970-х років, цей процес сягнув апогею й перейшов на нову якісну стадію – злиття всіх сільСТ та створення районного споживчого товариства в межах усього адміністративного району. Наслідком цих дій стали: остаточне знеособлення кооперативної системи шляхом віддалення керівних структур від рядових пайовиків та бюрократизація управління при незмінному посиленні тиску партійно-радянських органів влади. Запізнілі процеси розукрупнення організаційних ланок (створення на основі райспоживтовариств сільських споживчих товариств), що почалися на хвилі перебудови другої половини 1980-х років, відродити первинні кооперативні засади були вже не в змозі.

– Правове й соціально-економічне становище пайовика споживчої кооперації було невіддільним від становища селянства, адже членами-пайовиками, за досліджуваний період, було практично все доросле сільське населення. Статистичні

дані щодо динаміки змін кількості пайовиків споживчої кооперації прямо корелюються із кількістю сільського населення Української РСР. Незважаючи на широкі юридичні права рядового члена споживчого товариства, закладені в примірному статуті, їх повноцінна реалізація була неможливою, у силу формально-ритуального характеру виконання звітно-виборчих процедур та тиску партійних органів влади. Не було важелів впливу членів кооперації і на цінову політику як у торгівлі, так і заготівлях лишків сільськогосподарської продукції. Максимум, на що могли розраховувати члени споживчого товариства – це на справедливий розподіл дефіцитних товарів.

– Основною сферою діяльності споживчої кооперації залишалася торгівля переважно у сільській місцевості. Тому від результатів діяльності цієї галузі Укоопспілки залежав рівень забезпечення мешканців сільської місцевості товарами продовольчого, промислового й культурно-побутового призначення. У перші повоєнні роки у сільській торговельній мережі переважали товари промислово-господарського та побутового призначення, однак згодом почала зростати частка продажу товарів продовольчої групи, що було пов'язано із зростанням частки грошових доходів у працівників колгоспів і радгоспів, збільшенням численності сільської інтелігенції. Однак асортимент продовольчих товарів був надзвичайно вузьким; частка алкогольних виробів, насамперед горілки, у загальному роздрібному товарообігу сільської торгівлі залишалася досить значною протягом усього досліджуваного періоду. Незабезпеченість торговельних закладів на селі холодильним обладнанням не дозволяла наблизити асортимент свіжих продовольчих товарів, насамперед м'ясо-молочної групи, до потреб та запитів трудівників села. Часто в дефіциті були товари й суто сільського призначення (інвентар для сільськогосподарських робіт, кінська зброя тощо). Через специфічний, нав'язаний селу асортимент виробів легкої промисловості сформувався так званий «сільський тип» одягу (фуфайки, кирзові чоботи, ватяні штани, певні типи головних уборів тощо). Модельне жіноче та чоловіче взуття, готовий одяг і товари для дітей були на загал рідкістю у сільській торговельній мережі. Загалом, асортимент, якість і кількість товарів сільської торгівлі з усіх товарних груп досліджуваного періоду значно поступалися державній торгівлі у містах. Значну частину своїх споживчих витрат селяни робили не в мережі споживчої кооперації, а під час поїздок до міст у крамницях державної торгівлі. Причиною цього явища була дискримінаційна політика партійних і державних органів влади, спрямована на першочергове забезпечення міст і промислових центрів.

Галузь громадського харчування споживчої кооперації повинна була відповідно до поставлених перед нею завдань забезпечити повноцінне харчування працівників аграрного виробництва й вивільнити час, що витрачався на приготування їжі в домашніх умовах. Однак досягти цієї мети протягом повоєнних десятиліть так і не вдалося. На заваді стали як традиційне уявлення селянського середовища про ненормальність харчування поза межами обійстя, так і труднощі об'єктивного характеру, а саме: відсутність централізованого водогону й каналізації, природного газу й нестача технологічного обладнання. Характерною особливістю функціонування громадського харчування споживчої кооперації стало розміщення

закладів як у сільській місцевості, так і містах (здебільшого районні центри). Фактично увесь досліджуваний період загальний обсяг роздрібного товарообігу громадського харчування споживчої кооперації був поділений приблизно навпіл між містами й сільською місцевістю.

Система побутового обслуговування на селі перших повоєнних років була практично відсутня. Однак і надалі не було єдиного організаційного центру, який би займався цією сферою соціального життя людей. Окрім Укоопспілки, цією справою офіційно опікувалися місцеві органи влади, установи промислової кооперації та правління колгоспів і радгоспів. Проте відповідні побутові послуги населенню також надавала велика кількість неофіційних чоботарів, шевців, пічників, перукарів тощо. Статистичні дані засвідчують значне відставання обсягу надання побутових послуг для мешканців села порівняно із жителями міст. Після створення в середині 1960-х років Міністерства побутового обслуговування УРСР споживчу кооперацію усунули від цього виду діяльності.

Однією з провідних сфер діяльності споживчої кооперації України були заготівлі. Специфікою кооперативних заготівель було те, що вони спрямовувалися переважно на роботу з індивідуальними виробниками: селянами чи жителями міст і приміських селищ, котрі працювали на своїх присадибних ділянках. Таким чином, діяльність Укоопспілки у сфері заготівель була сконцентрована на тих видах сільськогосподарської продукції, що вимагали особливих умов зберігання, додаткового підсортювання, первинної переробки. Незважаючи на те, що кооперативні заготівельники надавали селянам можливість отримати додатковий прибуток від реалізації городини чи продукції тваринництва, загалом завдання кооперативних заготівель полягало в залученні лишків сільськогосподарської продукції за цінами нижче ринкових для забезпечення міст і промислових центрів, а також – для мінімізації втрат народного господарства від поїздок селян на колгоспні ринки із метою продажу власної продукції. Назагал, заготівельна діяльність споживчої кооперації в сільській місцевості залишалась одним із проявів визиску держави по відношенню до селян, що засвідчувалося як у ціновій політиці, так і методах здійснення заготівель.

– Незважаючи на те, що організаційна структура споживчої кооперації розташовувалася переважно в сільській місцевості, її присутність у містах була викликана спробами держави залучити можливості кооперації до подолання продовольчого дефіциту. Організаційно таку діяльність у містах здійснювали госпрозрахункові підрозділи районних та обласних спілок споживчої кооперації – міськкоопторги, основне завдання яких полягало в забезпеченні містян сільськогосподарською продукцією за цінами, що були нижчими за ринкові. Однак в умовах відсутності ринкових стимулів, звуження сировинної бази та демографічного спаду на селі ні установи державної торгівлі, ні споживча кооперація вирішити гостру продовольчу проблему були не в змозі.

Колгоспні ринки та ярмарки в діяльності споживчої кооперації в містах відігравали одну з важливих функцій. У радянській плановій економіці фактично лише на колгоспних ринках легально діяли ринковий закон визначення ціни на основі попиту й пропозиції. Саме торгівля споживчої кооперації у містах відповідно

до планів радянсько-партійних органів влади повинна була сприяти зниженню цін на сільськогосподарську продукцію, що продавалася на колгоспних ринках і в ідеалі повністю замінити «неорганізовану», ринкову торгівлю кооперативною. Саме тому кооперативна торгівля провадилася на ринках чи поблизу них, однак витіснити чи значною мірою замінити індивідуальних продавців на колгоспних ринках кооператорам не вдалося. Останньою спробою, до якої вдалася влада для вирішення продовольчої проблеми, стало партійно-урядове рішення від 1987 р. про передачу колгоспних ринків із сфери управління Міністерства торгівлі до Укоопспілки.

– Виробнича галузь споживчої кооперації була тісно пов'язана з іншими сферами діяльності, першочергово – із заготівлями. Тому саме хлібопекарська та харчова промисловість із консервними комбінатами, плодоовочевими заводами, фруктосушками, квасильно-засолювальними, крохмальними, кондитерськими, ковбасними та пивобезалкогольними цехами складали основу виробництва у системі споживчої кооперації. Виробничі потужності Укоопспілки працювали як для наповнення власної мережі, так і державної торгівлі міст Української РСР та всього Радянського Союзу. Кардинально покращити забезпечення населення власною продукцією виробнича галузь споживчої кооперації не могла, оскільки ґрунтувалася на доволі застарілих технологіях та обладнанні і відчувала брак сировини. Для повноцінного функціонування кооперативної системи Укоопспілка вимушена була налагоджувати ряд супутніх виробництв, зокрема машинобудування для виробництва приладів для переробки сільськогосподарської продукції, виготовлення залізобетонних конструкцій для власного будівництва та виробництво обгорткового паперу й картону для різних видів упаковки й тари.

– У зовнішньоекономічних зв'язках УРСР споживча кооперація була задіяна в якості постачальника продуктів харчування та сільськогосподарської сировини. Асортимент експортних поставок базувався на продукції окремих консервних комбінатів (соки, джеми, консервовані плоди та ягоди), а також – сушена цибуля, морква, гарбузове насіння, мед, соняшникова олія та лікарсько-технічна сировина. У міжнародному кооперативному русі споживча кооперація УРСР була позбавлена будь-яких ознак суб'єктності. Незважаючи на те, що Укоопспілка регулярно приймала іноземні делегації кооператорів із різних країн світу та відряджала власні делегації за кордон для обміну досвідом, така співпраця носила радше ритуально-символічний характер, ніж – практичний. Робота представників Укоопспілки в роботі МКА (Міжнародний кооперативний альянс) також відбувалась у руслі, заданому політичним керівництвом країни.

– Історичні уроки для сьогодення, які ми можемо винести із досвіду функціонування споживчої кооперації УРСР другої половини 1940-х – 1980-х років повинні, на нашу думку, спиратися на розуміння того факту, що в спадок ми отримали лише зовнішню кооперативну оболонку, у яку була загорнута забюрократизована та вертикально-ієрархічна структура. Тому ще й донині, незважаючи на кардинальні зміни, які відбулися в економіці та суспільно-політичному житті країни, багато людей сприймають споживчу кооперацію як уламок радянської системи господарювання, котра все більше й більше в місцях традиційної дислокації поступається приватникам. До того ж розташування

організаційної структури та основних фондів споживчої кооперації переважно в сільській місцевості й визначило ті труднощі, із якими зіткнулася кооперативна система сучасної доби, адже економічна криза, депопуляція і, унаслідок цього, руйнація всієї соціально-економічної інфраструктури найповніше зачепили саме українське село.

Тому, виходячи із вищезгаданих передумов та не претендуючи на їх винятковість та беззаперечність, насмілимося запропонувати кілька практичних рекомендацій щодо розвитку споживчої кооперації на сучасному етапі, які варто, на нашу думку, утілити в життя:

- Передбачити в навчальних програмах з історії України, історії української державності, економічної історії, особливо в закладах вищої освіти аграрного профілю, окремі теми, присвячені споживчій кооперації.

- Активізувати міжнародну співпрацю з кооперативними установами інших країн, залучаючи до такої діяльності передусім низову ланку кооперативної системи.

- Розробити стратегію взаємодії системи споживчої кооперації із місцевими органами влади, зважаючи на зміни пов'язані із адміністративно-територіальною реформою, оскільки саме виборне керівництво об'єднаних територіальних громад буде генерувати плани розвитку території.

- Посилити роботу з реального наповнення статутних прав рядового члена-пайовика та розробити стратегію залучення нових пайовиків.

- Активніше працювати щодо просування мережі та організаційної структури споживчої кооперації не тільки в сільській місцевості, а й у містах.

Однак варто зауважити, що успішна реалізація цих рекомендацій так само, як і успішний розвиток кооперативної системи загалом, самі по собі не можливі без структурних та позитивних змін в інших сферах соціально-економічного буття. Насамперед, система споживчої кооперації здатна повною мірою реалізувати свої потенційні можливості лише за умов проведення системних реформ на загальнодержавному рівні. По-перше, судової реформи, результатом якої повинна стати побудова незалежного й професійного суду, що сприятиме успішному захисту майна кооперативних товариств від неправових дій із боку сторонніх осіб. По-друге, земельної реформи, котра має здійснюватися на засадах, що повинні, на нашу думку, призупинити процеси депопуляції села та відродити сільськогосподарське виробництво, засноване на приватній власності, адже лише в правовій та ринковій державі, заснованій на повазі та захисті власності й прав громадянина, як показує зарубіжний досвід, кооперація має найбільше можливостей для розвитку. По-третє, адміністративно-територіальної реформи, котра врешті-решт має надати відповідні важелі впливу самоврядним громадам і сприяти усвідомленню важливості кооперативної співпраці для загального блага.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Сидорович О. С. Споживча кооперація України в умовах радянської державності: економіка, політика, ідеологія, люди (друга половина 40-их – 80-ті рр. ХХ ст.): Монографія. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2019. 424 с. (28,83 ум. друк. арк.)

Рецензії:

Половець В. М. Рецензія на монографію. Сидорович О.С. Споживча кооперація України в умовах радянської державності: люди, ідеологія, економіка, політика (друга половина 40-их – 80-ті рр. ХХ ст.): монографія. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2019. 424 с. *Історія науки і біографістика*. Електронне наукове фахове видання. 2019. № 1. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2019-1/21.pdf>

Коріненко П. С. Рецензія на монографію О. С. Сидоровича Споживча кооперація України в умовах радянської державності: економіка, політика, ідеологія, люди (друга половина 40-х – 80-і роки ХХ ст.): Монографія / Олександр Сергійович Сидорович; ПП Лисенко М. М. – Ніжин, 2019. – 424 с. *Гілея*. Київ, 2019. Вип. 143 (№ 4). Ч. 1. Історичні науки. С. 243 – 245.

Наукові статті:

2. Сидорович О. С. Проблеми розвитку сільських споживчих товариств в Україні у 1940 – 1980-их рр. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2014. Вип. 76. С. 189 – 198.
3. Сидорович О. С. Споживча кооперація у суспільному житті України ХХ ст. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2014. Вип. 7. С. 293 – 295.
4. Сидорович О. С. Роль Укоопспілки у продовольчому забезпеченні міст УРСР у післявоєнний період. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2014. С. 138 – 144.
5. Сидорович О. С. Аграрний характер споживчої кооперації УРСР в другій половині 1940-их – 1980-х рр.: цілеспрямована політика чи історична закономірність. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2015. Вип. 10. С. 133 – 140.
6. Сидорович О. С. Громадське харчування споживчої кооперації УРСР у післявоєнний період. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль, 2015. Вип. 2. Ч. 4. С. 48 – 52. (Індексується в РИИЦ)
7. Сидорович О. С. Забезпечення товарами масового споживання мешканців сіл УРСР у другій половині 1940-их – на початку 1980-их рр. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2014 – 2015. Вип. 8 – 9. С. 190 – 195.
8. Сидорович О. С. Особливості торгівлі сільськогосподарською продукцією споживчої кооперації УРСР у 1960 – 1970-х рр. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2015. Вип. 13 – 14. С. 134 – 140.
9. Сидорович О. С. Укоопспілка в соціально-економічному житті УРСР у післявоєнний період. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 6. Історичні науки. Випуск 13. Київ, 2015. С. 136 – 140.
10. Сидорович О. С. Прояви корупції та зловживань в системі споживчої кооперації УРСР в другій половині ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного*

- педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2015. Вип. 1., Ч. 1. С. 84 – 87. (Індексується в РИНЦ)
11. Сидорович О. С. Роздрібна торгівля в сільській місцевості УРСР у післявоєнний період (1945-1991 рр.). *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2015. № 1. С. 182 – 188.
12. Сидорович О. С. Роль споживчої кооперації УРСР у подоланні продовольчого дефіциту у перші повоєнні роки (1945-1950 рр.). *Гілея*. Київ, 2015. Вип. 103 (№ 12). С. 41 – 44. (Індексується в РИНЦ)
13. Сидорович О. С. Місто і село: диспаритет у товарному забезпеченні: на прикладі діяльності Укоопспілки у другій половині 1940-их – 1980-их рр. *Гілея*. Київ, 2015. Вип. 92. № 1. С. 67 – 69.
14. Сидорович О. С. Соціально-економічні наслідки діяльності споживчої кооперації УРСР на селі в повоєнний період. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2015. Вип. 11 – 12. С. 120 – 128.
15. Сидорович О. С. Споживча кооперація УРСР у повоєнний період у політико-ідеологічному концепті «Подолання відмінностей між містом і селом»: теорія і практика. *Грані*. Дніпропетровськ, 2015. Вип. 123. С. 141 – 147.
16. Сидорович О. С. Вирішення продовольчої проблеми у 1960-их – 1980-их рр.: місце і роль споживчої кооперації. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2016. Вип. 46. С. 291 – 294. (Індексується в Index Copernicus)
17. Сидорович О. С. Виробнича галузь споживчої кооперації УРСР у другій половині 1940-их – 1980-их рр. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2016. Вип. 18. С. 123 – 132.
18. Сидорович О. С. Заготівельна діяльність споживчої кооперації УРСР у 1960-80-ті рр. як складова аграрної політики держави. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2016. Вип. 15. С. 96 – 103.
19. Сидорович О. С. Заготівельна діяльність споживчої кооперації УРСР у другій половині 1940-их – 1950-их рр. *Black Sea: scientific Journal of academic Research*. Tbilisi: Georgia, 2016. February. Volume 28. Issue 02. p. 28 – 33.
20. Сидорович О. С. Зміни в організаційно-територіальній структурі споживчої кооперації УРСР (друга половина 40-их – 70-ті рр. ХХ ст.). *Історія науки та біографістика*. Київ, 2016. Вип. 3. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2016-3/15.pdf> (дата звернення: 20.09.2018).
21. Сидорович О. С. Розвиток споживчої кооперації Ніжинщини у другій половині ХХ ст. (радянська доба). *Ніжинська старовина*. Ніжин, 2016. Вип. 21/24. С. 72 – 79.
22. Сидорович О. С. Присутність споживчої кооперації в містах УРСР у повоєнний період. *Наукові записки Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2016. Вип. 45. С. 233 – 235. (Індексується в Index Copernicus)
23. Сидорович О. С. Проблема товарного дефіциту у сільській торгівельній мережі УРСР у післявоєнний період. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2016. Вип. 83. С. 189 – 198.
24. Сидорович О. С. Місце і роль пайовика у споживчій кооперації УРСР у другій половині 1940-их – 80-их рр. *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2017. № 3. С. 154 – 162.

25. Сидорович О. С. Хлібопекарська промисловість споживчої кооперації УРСР у другій половині 1940-их – 1980-их рр. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2017. Вип. 19 – 20. С. 124 – 129.
26. Sydorovych O. Dynamics and quantitative features of formation of consumer cooperatives USSR in the second half of the 1940s - 1980's. // *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences / Budapest, Hungary, V(21), Issue: 130, 2017, p. 18 – 21. (Індексується в Index Copernicus)*
27. Сидорович О. С. Особливості та стан забезпечення мешканців села продовольчими товарами в УРСР у другій половині ХХ ст. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2018. Вип. 23 – 24. С. 128 – 136.
28. Сидорович О. С. Торгівля книгами у сільській місцевості УРСР у 1950-их – 1980-их рр. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2018. Вип. 25 – 26. С. 128 – 133.
29. Сидорович О.С. Споживча кооперація УРСР у міжнародному кооперативному русі у другій половині ХХ ст. як прояв ідеологічної боротьби із Заходом. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2018. Вип. 92. С. 265 – 274.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають її результати

30. Сидорович О. С. Система управління споживчою кооперацією України: минуле і сьогодні. *Науковий вісник Ніжинського агротехнічного інституту*. Ніжин, 2009. Вип. 1 С. 280 – 284.
31. Сидорович О. С. Баллін М. П. – один із засновників кооперації в Україні (до 180-річчя з дня народження). *Література і культура Полісся*. Ніжин, 2010. Вип. 57. С. 179 – 187.
32. Сидорович О. С. Теоретичні передумови зародження і розвитку споживчої кооперації в Наддніпрянській Україні. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2013. Вип. 6. С. 99 – 101.
33. Сидорович О. С. Комісійна торгівля сільськогосподарськими продуктами в системі споживчої кооперації УРСР в 1950-их рр. «*Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології*»: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 20-21 листопада 2015 р.). Херсон: видавничий дім «Гельветика», видавець ПП Кандич С. Г., 2015. С. 70 – 72.
34. Сидорович О. С. Міжнародна діяльність споживчої кооперації УРСР у повоєнний період (1945-1991 рр.). *Україна в контексті міжнародної політики: історія та сучасність*: зб. наук. праць (за матеріалами I Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 3 грудня 2015 р.). Київ: Анва-Прінт, 2015. С. 16 – 17.
35. Сидорович О. С. Місце споживчої кооперації УРСР в командно-адміністративній економіці в другій половині ХХ ст. *Виклики соціально-орієнтованої економіки в євроінтеграційних умовах*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Ніжин, 23 – 24 квітня 2015 р.) Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2015. С. 246 – 249.
36. Сидорович О. С. Наслідки Другої світової війни для споживчої кооперації України. *Перемога над нацизмом у другій світовій війні: суспільна пам'ять, наукові*

інтерпретації, освітньо-виховні технології: зб. наук. праць (за матеріалами I Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 29 вересня 2015 р.). Київ: Дірект-Лайн, 2015. С. 56 – 57.

37. Сидорович О. С. Споживча кооперація УРСР в забезпеченні харчуванням сільських освітніх установ у 1950-х – 1980-х рр. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук*: матеріали V всеукраїнської конференції з міжнародною участю (м. Дніпропетровськ, 28 серпня 2015 р.): у 2-х частинах. Дніпропетровськ: ТОВ «Інновація», 2015. Ч. 1. С. 48 – 49.

38. Сидорович О. С. Сфера діяльності громадського харчування споживчої кооперації УРСР у післявоєнний період. *Актуальні питання суспільних наук*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (м. Київ, 14 – 15 серпня 2015 р.). Київ: Київська суспільнознавча організація, 2015. С. 52 – 55.

39. Сидорович О. С. Укоопспілка та її роль в агропромисловому комплексі УРСР (1945-1991 рр.). *Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні та політологічні процеси*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 17-18 квітня 2015 р.). Херсон: видавничий дім «Гельветика», видавець ПП Кандич С. Г., 2015. С. 109 – 111.

40. Сидорович О. С. Споживча кооперація УРСР в контексті подолання продовольчого дефіциту у післявоєнний період. *Стратегія економічного розвитку України: теоретичні засади та механізми реалізації*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (14 – 15 квітня 2016 р.). Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2016. С. 201 – 203.

АНОТАЦІЇ

Сидорович О. С. Споживча кооперація в суспільно-політичному та соціально-економічному житті України (друга половина 1940-х – 1980-і роки) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 - історія України». – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2019.

Дисертація присвячена всебічному аналізу споживчої кооперації Української РСР другої половини 40-х – 80-х років ХХ століття як комплексного явища в соціально-економічному та суспільно-політичному житті українського суспільства.

У дослідженні визначено роль споживчої кооперації в здійсненні агрополітичних рішень держави. Проаналізовано еволюцію територіально-організаційної структури Укоопспілки. Встановлено ступінь суб'єктності пайовика та його економічне та соціально-правове становище в системі споживчої кооперації. Визначено результати й особливості діяльності споживчої кооперації в сільській місцевості на основі аналізу діяльності торговельної, заготівельної, галузей громадського харчування та побутового обслуговування Укоопспілки. Досліджено характерні риси організації та діяльності споживчої кооперації в містах. Охарактеризовано значення виробничої діяльності споживчої кооперації. Розкрито характер міжнародної діяльності споживчої кооперації УРСР за досліджуваний

період. Вироблено практичні рекомендації щодо стимулювання кооперативного руху в сучасних умовах.

Ключові слова: Україна, УРСР, споживча кооперація, Укоопспілка, пайовик, сільськогосподарська продукція, торговельна діяльність, заготівлі, сільська місцевість, місто.

Сидорович А. С. Потребительская кооперация в общественно-политической и социально-экономической жизни Украины (вторая половина 1940-х –1980-е годы)– Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 - история Украины. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев, 2019.

Диссертация посвящена всестороннему анализу потребительской кооперации Украинской ССР во второй половине 40-х – 80-х гг. XX столетия как комплексного явления в социально-экономической и общественно-политической жизни украинского общества.

В исследовании определена роль потребительской кооперации в осуществлении агрополитических решений государства. Проанализирована эволюция территориально-организационной структуры. Установлена степень субъектности пайщика и его экономическое и социально-правовое положение в системе потребительской кооперации. Определены результаты и особенности деятельности потребительской кооперации в сельской местности на основе анализа деятельности: торговой, заготовительной, отраслей общественного питания и бытового обслуживания Укоопсоюза. Исследованы характерные черты организации и деятельности потребительской кооперации в городах. Охарактеризовано значение производственной деятельности потребительской кооперации. Раскрыт характер международной деятельности потребительской кооперации УССР в исследуемый период. Выведены практические рекомендации по стимулированию кооперативного движения в современных условиях.

Ключевые слова: Украина, УССР, потребительская кооперация, Укоопсоюз, пайщик, сельскохозяйственная продукция, торговая деятельность, заготовки, сельская местность, город.

Sydorovych O. S. Consumer cooperation in Ukraine's social-political and socio-economic life (second half of 1940s – 1980s). - Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for a Doctoral Degree in History, specialty 07.00.01 - History of Ukraine. – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2019.

The dissertation is devoted to a comprehensive analysis of the Ukrainian SSR consumer cooperation in the second half of the 40s and 80s years of the twentieth century as a complex phenomenon in the socio-economic and social-political life of Ukrainian society.

The research is based on scientific principles, according to which the activity of consumer cooperation is considered as a peculiar phenomenon, having made a significant

imprint on the socio-economic and social life of the Ukrainian SSR, especially in rural areas. When working at the dissertation a combination of a group of methods both general scientific and research, applied mainly in historical intelligence was used.

In the presented research, the activity of consumer cooperation in all of its aspects, primarily trade, as well as production and procurement, is the scales, guided by the indicators of which, we tried to determine the weight of state attention to the Ukrainian village during the second half of the 40s and 80s of the twentieth century.

Such a research is new in Ukrainian historiography, because researchers, whose works are devoted to the development of consumer cooperation and cooperative movement generally on Ukrainian lands, chose other chronological periods with socio-political and economic systems different from suggested in the research. The works considering the history of consumer cooperation on the Ukrainian lands for the whole period of its existence from origin till now, do not fully enable to thoroughly assess the complex processes that took place with consumer cooperation during the second half of the 1940s – 1980s.

The scientific work determines that the organizational and territorial structure of consumer cooperation was built in the directions set out by the communist-Soviet policy-makers of the state.

As a part of the ideological concept of overcoming the gap between a city and a village, consumer cooperation played a positive role in creation and development of the Ukrainian village social infrastructure, but it was not able to eliminate differences in living conditions, income levels and become an effective mechanism for equal exchange between the agrarian sector and consumers of agricultural products.

Instead, the system of consumer cooperation was used for the actual village exploitation. Social-economic and legal status of a shareholder remained within the limits established by the local and central authorities' directives. Consumer cooperation as a social and economic system in the conditions of Soviet statehood for the investigated period definitely lost the original cooperative principles.

The achievements and problems of social-economic activity of consumer cooperation in the village were determined. Provision villages with food and industrial goods was at a level below the public demand. The growth rates of retail trade in rural areas were a little higher, but the cooperation of the Ukrainian SSR could not overcome a large gap in the absolute size of retail trade turnover compared to the city. Public catering in rural areas was not established as an integral form of social welfare leisure. Storage of agricultural products, performed by consumer cooperatives in rural areas, were directed primarily to an individual producer. Only peasants' interest and needs in obtaining the necessary scarce goods allowed the consumer cooperation to carry out storage activities in rather sizable volumes.

The tense situation with food in cities and industrial centers during the investigated period encouraged the authorities to involve a procurement network of consumer cooperation for its solution and promote creation of a cooperative trade network in and outside the city collective farm markets.

Ukoopspilka's production, as one of the aspects of consumer cooperation activity, was based mainly on processing agricultural products, which were directly stored by

Ukoopspilka's organizations and development of the baking industry to provide the rural population with bakery products.

The analysis of international activity of consumer cooperation made it possible to conclude that this aspect is secondary in the Ukoopspilka's work.

Participation of Ukrainian cooperators in the international cooperative movement took place in the directions set out in Moscow. The international trade and economic activity of consumer cooperation of the Ukrainian SSR was based on the export of certain types of harvested agricultural and growing wild products and receiving imported goods instead. In general, export-import operations of consumer cooperation did not take a significant place both in Ukoopspilka's work and in foreign economic activity of the republic as a whole.

The practical significance of the scientific research makes it possible to use its main results in the development of lecture courses on economic and social history of Ukraine of this period. At the same time, theoretical conclusions and practical recommendations can be useful for developing perspective strategies for the development of a consumer cooperative system and cooperative movement at the present stage.

Key words: Ukraine, Ukrainian SSR, consumer cooperation, Ukoopspilka, shareholder, agricultural products, trade activity, harvesting, rural areas, city.

Підписано до друку 02.09.2019 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Наклад 100 пр. Зам. № 260
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26.